

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
М.О.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚ ТЕКСТОЛОГИЯСЫ:

эпостық жырларды
мерзімдеу мәселелері

Алматы
2017

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3 (5 Қаз)

Қ 17

*ҚР БҒМ Ғылым комитеті М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының
Ғылыми кеңесі шешімімен баспаға ұсынылған*

Кітап ҚР БҒМ ҒК гранттық қаржыландыруы аясында жүзеге асырылған ғылыми-зерттеу
жобасы нәтижелері бойынша дайындалған (мемтіркеу №0115РК01669)

Редакция алқасы:

Әзібаева Б.У., Әлбеков Т., Елеуқенов Ш.Р., Күзембаева С.Ә., Қалижанов У.Қ.,
Қирабаев С.С., Қорабай С., Қосан С., Пірәліева Г.Ж., Рақыш Ж.С., Ісмакова А.С.

Жауапты редакторы:

филология ғылымдарының кандидаты Тоқтар Әлбеков

Сікір жазғандар:

филология ғылымдарының докторы, профессор Гүлзия Пірәлі
филология ғылымдарының докторы Алымжан Хамраев
тарих ғылымдарының докторы Гүлбану Жүгенбаева

Жауапты шығарушы:

филология ғылымдарының кандидаты Жұмашай Рақыш

Қазақ текстологиясы: эпостық жырларды мерзімдеу (датировка) мәселелері.
Қ 17 Ұжымдық монография. – Алматы: «Әдебиет Әлемі», 2017. – 416 бет.

ISBN 978-601-7414-78-8

Ұжымдық монографияда қазақ фольклортануы мен текстологиясы саласында
арнайы зерттелмеген эпостық жырларды мерзімдеу (датировка) мәселелері
қарастырылады.

Кітап фольклортанушыларға, әдебиеттанушы ғалымдарға, жоғарғы оқу
орындарының студенттері мен магистранттарына, докторанттарына (PhD)
арналған.

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3 (5 Қаз)

ISBN 978-601-7414-78-8

© М.О. Әуезов атындағы
Әдебиет және өнер институты, 2017.
© «Әдебиет Әлемі» баспасы, көркемдеу, 2017.

авторларының жеке қолжазбасы, тіпті қолтаңбасы сақталып қалмағандықтан, туындыларын мерзімдеу тұрмақ, авторлығын (атрибуция) дәлелдеу қиынға түседі. Кейде бір автордың шығармасы екінші біреуге телініп жүретін болса, енді бірде бүтіннің өзі бөлшектеніп, бірнеше адамның шығармашылығына кірігіп кетеді. Сондықтан көне әдеби мұраларды мерзімдеу барысында жекелеген шығарманың біртұтастығы ерекше мәнге ие болады.

Бұл ретте ғасырлар бойы жадтан жадқа ауызша ауысып, мазмұны сан құбылып, өзгерістерге түсіп отырған фольклорлық мұраларды, әсіресе эпостық жырларды мерзімдеудің аса күрделілігін айтпай кетпеуге болмайды. Себебі бұл белгілі бір эпостық туындының мәтін тарихын саралап, оның нұсқалары мен версияларын іздестіріп, өзара салыстырып, мәтіндік ерекшеліктерін айқындап, түпнұсқалық сипатын айқындайтын түпнұсқалық және аударма мәтіндер текстологиясына жатпайды. Мерзімдеу – текстологиялық зерттеудің салыстырмалы әдіс-тәсілдерінің қатарына жатқызылатындықтан, осы зерттеуге тарихи-фольклорлық, тарихи-генетикалық, салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы-типологиялық талдаулар әдіснамалық негіз болды. Сондықтан ұжымдық еңбектің нысанына алынған бір топ батырлық және ғашықтық жырлардың шығу төркінінің мерзімделуі барысында тек текстологиялық түйткілдерді ғана емес, жалпы филологияға, тіпті басқа қоғамдық ғылымдар саласына қатысты кейбір мәселелердің күрмеуі шешіліп, ұлттық тарих пен мәдениеттің әлі де ашылмаған, зерттелуі кемшін тұстарын жандандыруға мүмкіндіктер туындады деп ойлаймыз.

Ұжымдық монография авторлары құрамында тәжірибелі фольклортанушы ғалымдар, текстолог-мамандар қатыстырылды. Еңбектің «Кіріспе», «Алпамыс батыр» тарауын – филология ғылымдарының кандидаты Т.Әлбеков; «Қобыланды батыр» тарауын – филология ғылымдарының кандидаты Қ.Алпысбаева; «Қамбар батыр» тарауын – филология ғылымдарының кандидаты Ж.Рақыш; «Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары» тарауын – филология ғылымдарының кандидаты С.Сәкенов; «Абылай хан» тарауын – ғылыми қызметкер Н.Елесбай; «Қыз Жібек» тарауын – филология ғылымдарының кандидаты Б.Жүсіп; «Айман-Шолпан» тарауын – филология ғылымдарының кандидаты П.Әуесбаева жазды.

МАЗМҰНЫ

Кіріспе3

Батырлық жырлар

Алпамыс батыр.....10

Қобланды батыр89

Қамбар батыр.....135

Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары182

Абылай хан237

Ғашықтық жырлар

Қыз Жібек258

Айман – Шолпан344

Түйіндеме.....409

Резюме.....411

Summary413

25. Валиханов Ч.Ч. Собр. Соч. В 5-и томах. Т.1. – Алма-Ата, 1961.
26. Рашид-ад-Дин. Сб. Летописей. Т.1. Кн.1. – М., Л., 1952
27. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. – Москва, 1974.
28. История Узбекской ССР. – Ташкент, 1967.
29. Поляк А.Н. Новые арабские материалы. Позднего Средневековья Восточной и Центральной Европе // Восточные источники по истории народов Юго-Центральной Европы. – Москва, 1964.
30. Кудряшов К.В. Половецкая степь. – Москва, 1948.
31. Бартольд В.В. Двенадцать лекции по истории Турецких народов Средней Азии. Т.5. – Москва, 1968.
32. Жданко Т.А. Очерки истории этнографии каракалпаков. Родоплеменная структура и расселение в XIX-нач. XX // Труды Института этнографии им. Н.Миклуко-Маклая. Нов. Сер. Т.9. – М., Л., 1950.
33. Васильева Г.Н. Преобразования быта и этнические процессы в Северном Туркменстане. – Москва, 1969.
34. История Каз ССР. 5-томах. Т.2. – Алма-Ата, 1979.
35. Махмуд Шайбани хан. Товарих-и Гузида-ий Нусрат-наме // Материалы по истории ханств XV-XVIII в. – Алма-Ата, 1969.
36. Абул-Газы, Хан Хивинский. Родословная туркмен/ Под ред. А.Н.Кононова. – М-Л., 1958.
37. Мирза Абдал Азии Тарих-и Салатин-и Мангитийна / Под ред. Епифанова. – Л-М., 162
38. Короглы Х.Г. Огузский героический эпос / героические дастаны огузнама // Автореферат докторской диссертации филолог. наук. – Москва, 1969.
38. История Дагестана Т.1. – Москва, 1967.
39. Исторические предания и рассказы якутов / Под редакцией Г.У. Эргиса. – М-Л., 1960.
40. Азбелев С.Н. Историзм былин и специфика фольклора. – Ленинград, 1982.
41. Греков Б.Д. Киевская Русь. – Москва, 1949.
42. Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. – Алматы, 1958.

ҚАМБАР БАТЫР

Қазақ фольклортануында жеке жанрлар, әсіресе эпикалық жырлардың сюжеттік құрамы, тарихилығы, поэтикасы, тілі, қалыптасуы мен дамуының негізгі кезеңдері біршама қарастырылған. Қазақтың эпикалық мұрасына арналған зерттеу еңбектердің көпшілігінде жырдың мерзімін анықтау жайында жалпылама пікірлер айтылды. Дегенмен фольклорлық шығарманың мерзімін анықтау мәселесі қазақ фольклортануында шешімін тапқан деуге әлі ертерек. Фольклорлық шығармалар жеткізушілердің ұжымдық жадында сақталып, қағазға кейінгі дәуірлерде түскен. Дәстүрге негізделген жыр орындалу барысында әрдайым өзгеріске ұшырап отырады. Мерзімдеу үшін мәтіннің туу, қалыптасу тарихын түгел анықтап алу, ескеру және тарихи-текстологиялық талдау қажет. Жыр нұсқаларымен қатар жыршылар мен жинаушылардың тұлғасын да қарастыру керек болады.

Фольклорлық мұраның тарихилығы мәселесі В.Я.Пропп, В.М.Жирмунский, Е.М.Мелетинский, С.Ю.Неклюдов, Б.Н.Путилов, К.В.Чистов, В.М.Гацак т.б. орыс фольклортанушылардың ғылыми еңбектерінде жан-жақты қарастырылды. «КСРО халықтарының эпосы» сериясымен шыққан эпостық шығармалардың топтамасында фольклорлық туындының тарихпен байланысы, фольклорды тарихи-типологиялық жағынан зерттеу қолға алынды. 1976 жылғы «Фольклор және тарихи шындық» атты Бүкілодақтық конференцияда фольклордың тарихилығы басты тақырыпқа айналды.

Тарихи мектеп өкілдерінің фольклорлық шығармалардың мерзімін анықтауға жасаған қадамдары (А.П.Скафтымов тарапынан) өткір сынға ұшырағанына байланысты біраз саябырсып қалғаны белгілі. Екі түрлі мектеп өкілдері В.Я.Пропп пен Б.А.Рыбаковтың еңбектерінде фольклорлық шығарманы мерзімдеу мәселесі түрлі бағытта қарастырылды [1, 5-7]. Оның үстіне эпосқа қатысты дискуссиялардан соң жырдың поэтикасы ғана талданып, оның тарихилығына көп назар аударылмады. 50-жылдары таптық көзқараспен эпикалық мұрамызға «тазалату» жұмыстары жүргізілген тұста мол қазынамыздан тек «Қамбар

батыр» жырының ғана қалуы бас қаһарманның әлеуметтік шыққан тегіне де, жырдың тарихи негізінің көмескілігіне де тәуелді болатын.

В.М.Жирмунский халықтың батырлықпен өткен тарихы әсірелеуге түсіп эпоста көрініс табатынын айтқан: «Эпос – это живое прошлое народа в масштабах героической идеализации. Отсюда его научная историческая ценность и в то же время его большое общественное, культурно-воспитательное значение» [2, 10].

Патшалық Ресейдің Бас штаб генерал-майоры Людвиг Мейер құрастырған «Киргизская степь Оренбургского ведомства» (СПб., 1865) атты кітапта Сырдария өлкесіндегі археологиялық ескерткіштер жөнінде тоқтала келіп, қазақтар жырдың оқиғасын Жеті Асар қамалының күйреуімен, қалмақтардың билігінен осы жерді азат етуімен байланыстыратыны жайлы айтылады [3, 287].

Халел Досмұхамедұлы «Қазақ халық әдебиеті» еңбегінде Қамбар батырды Алтын Орда мен Қазақ хандығы тұсында өмір сүрген, бірақ келе-келе есімдері аңызға айналған тұлға деп біледі [4, 26].

«Қамбар батыр» жөнінде алғаш ғылыми ой-тұжырымдар түйіндеген М.О.Әуезов жырдың өзге эпостық үлгілерден ерекшелігі, ондағы образдар жүйесі, оқиғалардағы көпқабаттылық (полистадиялық) туралы түйіндерінің өз кезеңі үшін де, бүгінгі күні де құны жоғары. 1927 жылы Қызылордада басылған «Әдебиет тарихы» атты оқулығының «Батырлар әңгімесі» атты тарауында кіші батырлар санатында «Қамбар батыр» жырына тоқталады. Ғалым сол кездегі еуропалық ғылыми мектептерде қалыптасқан дағды бойынша қазақ қаһармандық эпосын «аға батырлар», «іні батырлар» деп жіктеп, Қамбар батырды кіші батырға жатқызады. Ұлы батырлар көптің тілеуімен ерекше туылып, ру басшысы, ел қамқоры болса, кіші батырлар хандық билігі әлсіреген кезінде шыққан деген пікірін «Қамбар батырдың қысқаша әңгімесі» деген тараушадағы жырдың Ә.Диваев нұсқасының мазмұнына тоқталып, «Қамбар батыр әңгімесінің мәнісі» атты тараушадағы жырды талдау барысында түйіндейді. М.О.Әуезов: «Біздің батырлардың бір алуаны аңшыдан шыққан батырлар» – деп. Қамбардың кәсіп иесі, аңшы батыр екендігіне ерекше көңіл бөледі. Зерттеушінің: «Бұл батыр да ертерек мезгілдің адамы болады. Тарихи кезіне қарағанда, Қамбар ұлы батыр. ... Бүгінгі Қамбар әңгімесі қазақ аузында бұрынғы Алтынорда бірлігінің кезінен алып шыққан жүлде, сыбағаларындай», – деген пікірі жырдың тарихилығы жөнінен мәлімет береді [5, 100-101].

М.Әуезовтің жырдың негізгі тақырыбы жөніндегі ғылыми пікірлері екі түрлі тұрғыда көрініс табады. Жырдың түйінді жері – қалмақ ханының Назым қызды тартып алмақ болуы. Жаумен арадағы соғыс елі мен жері үшін емес, оның басты себепкері қалыңдық үшін күрес екенін айтады. «Сондықтан бұл әңгіменің тізілуі берірек заманда болғандығын білдіреді», – деген тұжырым жасайды [5, 102]. Жырдың рулық-тайпалық дәуірде туа бастағанымен, онда бір кезеңнің емес, бірнеше дәуірдің көрінісі сақталғанына көңіл аударады. Кейінгі зерттеулерінде бір қыздың төңірегінде, Назым үшін жаумен соғысты деген пікірін қайта қарап, жер үшін, ел намысы жолында қалмақпен шайқасқандығына ерекше мән береді.

1939 жылы М.О.Әуезов Л.Соболевпен бірігіп жазған «Эпос и фольклор казахского народа» деп аталатын ғылыми еңбегінде батырлар жырының тарихи шындыққа қатысы жөнінде өзіндік ой қорытындыларын жасай келіп, «Қамбар батыр» жыры өзбек бірлігі негізінде туды» деп болжайды. Әлеуметтік мотивке ерекше көңіл бөліп, Қобыланды, Қамбар батырларды аға батырлар тобына, Сайын сияқты батырларды іні батырлар қатарына жатқызады [6, 169]. М.Әуезов жырдың тарихилығы туралы мынадай пікір білдіреді: «Зерттеушілердің жоруынша, «Қарабек», «Ер Көкше», «Қобыланды», «Қамбар» сияқты ерлік дастандар Қараханидтер заманында және XII-XIV ғасырларда қыпшақтардың тұсында шыққан» [7, 219]. Әрі қарай ғалым «Ер Сайын, Қамбар, Алпамыс, Ер Қосай, Төрехан, Телағыс, Құбығұл және басқалар жайындағы эпостық дастандар қыпшақ, ноғай рулары мен тайпаларының қалмақтарға қарсы бірлесе отырып жүргізген соғыстарын көрсетеді», – деп нақтылай түседі [7, 220]. М.Әуезовтің эпостың тарихқа қатысы жөніндегі пікірлерінде жырды тарихтағы белгілі бір дәуір оқиғасымен тікелей байланыстыру басым, дегенмен «Қамбар батыр» жырын мерзімдеу мәселесін анықтауда олардың қай-қайсысын да саралауға болады.

Фольклордың өз заңдылығын ескермей, оған саяси тұрғыдан баға беру әсерінен сыңаржақ айтылған жыр жөніндегі пікірлердің жыр зерттелу тарихнамасында өзіндік орны бар. С.Сейфуллин жырдың мазмұнын баяндап, көркемдігіне мән беріп, жырдан саяси астар іздейді. «Ер Сайын мен Қамбар батырды салыстырғанда, ер Сайынды дарақы байдың ұлдарынан шыққан, бет зәрінен жұрт түршігетін батыр қылып көрсетсе, Қамбарды ағайынның аш-арығына қайырымшыл, құрбыға, үлкенге кішіпейіл, кедейден шыққан батыр қылып көрсеткен»

[8, 210], – деп Қамбардың кедейден шыққан батыр екенін жоғары бағалап, дегенмен «Қамбар билер дәуіріндегі үстем таптың санасынан ақырында аса алмайды» [8, 209] деп, билерді «жөн айтарлық кісілер» деп атайды. С.Сейфуллин эпостың туу кезеңін ноғайлының қалмақ тайпаларымен қақтығысына апарса, эпостың қалыптасуын қазақ халқының жоңғарлармен XVII-XVIII ғасырларда тарихи соғысымен, «Ақтабан шұбырынды» оқиғаларымен байланыстырады [8, 27].

Б.Кенжебаев батырлық жырлардың тарихқа қатысы туралы айта келіп, «Алпамыс, Қамбар тағы басқалар туралы тарихта ешбір дерек жоқ. Оған қарағанда бұлардың ойдан шығарылуы да мүмкін», – деген пікір білдіреді [9, 125]. Б.Кенжебаев қазақтың халық эпосын идеялық мазмұнына қарай екіге бөліп қарастырады. «Қамбардың негізгі идеясы – ғашықтардың бір-біріне қалайда қосылуы, адал болуы. Бірақ сонымен қатар онда алғашқы жікке жататын шығармалар негізгі идеясының – ел-отанды қорғаудың, ел қорғаны болатын ерлерге зарыққандықтан, соларды кәдірлеушіліктің сарқыны да бар», – дейді [9, 126].

С.Мұқанов батырлық жырдың тәрбиелік мәні, композициялық ерекшелігі жөнінде пікір айтып, жырдың тарихи негізін шежірелерден іздейді, «Едіге, Қобыланды, Шора, Қамбар, Ер Көкшелер тарихта анық болған, біразының оқиғасы, күресі айқын адамдар боп табылып отыр... Ертедегі батырлар мен бертіндегі батырлардың арасына шек қою өте условно болу керек. Шынында бұлардың арасындағы айырма: поэмалардың стилінде ғана. Ескі дәуірдің батырлары туралы шығарылған поэмалардың оқиғасы шындықтан асыра дәріптелетін оқиғалары ертегілеу болып айтылған», – деп жазды [10, 5-21].

Отызыншы жылдардағы мақалаларда жырдың мазмұнын баяндау басым, тарихи принцип тұрғысынан бағалау орын алды. Ә.Марғұлан батырлық жырлардың шығу төркіні мен оның тарихпен байланысына көңіл аударады, қазақ эпосын бес қаһармандық дәуірге бөліп, «Қамбар» жырын үшінші – «Ноғайлы» дәуіріне, Жошы ұлысының ыдырауы мен өзара қырқысқан соғыстарды бейнелейтін екінші кезеңіне жатқызады [11, 81]. Ноғайлы қазақ (қыпшақ) дәуірі (XIII – XVII) туралы: «Бұл кез ноғайлы-қазақ халқының басынан кешірген ең қиын бір герои дәуірі болғандықтан, бұл дәуір эпос жырларының қызықты монумент (асқаралы) түрлерін шығарып, ол халық поэзиясының ең күрделі мұрасынан болып шығады», – дейді [12].

Соғыс жылдарын Қазақстанда өткізген академик А.С.Орлов қазақ эпосы жөніндегі монографиялық зерттеуінде жырды орыстың

былиналарымен салыстырып, «В отличие от других героев казахского эпоса Камбар – бедняк, представитель и кормилец нищего рода. Главной темой былины служит борьба, происходящая в душе героя, между долгом по отношению к опекаемому бедняку и любовью к богатой красавице Назым», – деп біледі [13, 115].

Қазақ эпосы, оның ішінде «Қамбар батыр» жыры жөніндегі М.Әуезовтің зерттеулері оның басшылығымен жұмыс істеген әріптестерінің еңбектерінде ары қарай дамытылды. «Қазақ әдебиеті тарихының» (1948) батырлар жыры жөніндегі тарауы мен «Қамбар батырға» арналған бөлімін жазған Қ.Жұмалиев батырлық жырларын тарих деп қарамай, фольклортану тұрғысынан сараптайды, Қамбардың аңшылығы жырдың ерекшелігі ретінде сипатталып, жырдың композициялық және тілдік ерекшеліктері сөз болады [14, 144-149]. Кейін 1958 жылы «Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері» атты еңбегінде ғалым: «Бізге күні бүгінге дейін дұрыс көңіл аударылып, анықталмай келген бір мәселе «Қамбар батыр» эпосының қазақ халқы тарихындағы қай дәуір, қай кезеңге жанастыруымызға болады деген мәселе. Бұл айтуға оңай болса да, дәлелдей қою қиын. Әйтсе де, шығарманың мазмұны суреттелетін оқиға, тартыстарға сүйене отырып кейбір топшылаулар жасауға болмайды емес» [15, 135] деп эпосты мерзімдеу мәселесін күн тәртібіне қояды да, «Қамбар батыр» жырын «ноғайлы дәуіріндегі қалмақ пен ноғайлылықтардың араларындағы қарым-қатынастардың негізінде туған эпос» деп көрсетеді [15, 135-156].

Жырды жариялау, зерттеу ісінде елеулі еңбек сіңірген Н.С.Смирнова мен М.Ғұмарова «Қамбар батыр» әңгімесі ерте кезде мифтік, ертегілік мотивтерден туған болу керек, бертін келе осы мотивтер реалистік негізде қайта өңделген, халық өміріне жанастырыла қайта жырланған деген пікір айтады [16]. Профессор Н.С.Смирнова «Қамбар батыр» жырын қазақ эпосының ноғай-қыпшақ цикліне «Қобланды», «Ер Тарғын» жырларымен қатар жатқызып, жырдың туу кезеңін VIII-IX ғасыр деп межелейді [16, 253-318].

М.Ғабдуллин 1958 жылы «Қазақ эпосы» жинағына, 1963 жылы «Батырлар жырының» I-томына Қ.Жұмалиевпен бірге жазған алғы сөзінде «Қамбар батыр» жырының ерекшелігін сөз етеді [17]. М.Ғабдуллин, Т.Сыдықов 1972 жылғы «Қазақ халқының батырлық жыры» еңбегінде «Ел қорғау, халыққа қамқор болу жолында жасалған ерлік істерді жырлау негізінде туған көркем жырдың бірі» ретінде атап, «Ертегілік мотивтерді творчестволық пайдалану нәтижесінде «Қамбар

батыр» да кейіннен реалистік сипат алады. Бір кездегі халық ертегісінің кейіпкері аңшы, мерген енді ту көтеріп қол ұстаған, қалың жауға қарсы аттанған батыр бейнесінде суреттеледі. Оны қалмақ басқыншыларымен күресіп, өзінің ел-жұртын қорғаған және бейбітшілік кезде халқын асырап сақтаған еңбеккер, ер азамат етеді» [18, 280].

Ә.Қоңыратбаев жырда кездесетін кейіпкерлер есімінің этимологиясын қарастырып, жырдағы оқиға VIII–X ғасырлар шамасында Арал теңізінің жағалауында болған деп шамалайды [19, 102], Р.Бердібай жырдың полистадиялық белгілеріне, Назым тұлғасының ерекше болмысына көңіл аударған [20, 123].

Бізге жеткен эпостық шығармалардың дені ерте кездегі туып, кейінгі дәуірлерде қайта жырланып, өңделгені анық. Фольклор халықтың жеңіске деген құлшынысын шынайы оқиғаларға сүйене отырып бейнелеуі мүмкін екені белгілі. Академик С.А.Қасқабасов фольклордағы тұтастану құбылысына арнаған ғылыми мақаласында «Қамбар батыр» жырын негізге ала отырып, ондағы бір циклге түскен үш сюжеттің сипатын айқындайды [21, 438–489]. Ш.Ыбыраев жырды эпос поэтикасына тән заңдылықтар тарапынан тексерген, эпостағы уақыт пен кеңістік мәселесін сөз еткенде жыр нұсқаларындағы эпикалық уақыт пен жыршының уақытын бөліп көрсетеді [22, 29].

Фольклорлық шығармаларда тікелей мерзімді белгілейтін мәліметтер сирек кездеседі. Кейіпкерлердің есімі мен оқиға өткен жерлердің атауына қатысты жанама мәліметтерді әрдайым сенімді деуге келмейді. Әсіресе ауызша жеткен шығармалардың мерзімін анықтау қиын. «Қамбар батыр» жырының барлық варианттарына сүйеніп жырдың туу, қалыптасу мерзімі жөнінде нақты долбар жасауға болады. Жыр батырлықпен өткен өмір жөнінде, 16 ғасырдағы жаугершілік кездің өмір жағдайы бұрынғы батырлық дәуір елесін жаңғыртуы мүмкін.

«Қамбар батыр» жырының туу, қалыптасу кезеңін шамамен мерзімдеу үшін жыр нұсқалары, жыр оқиғасы, басты қаһарман мен оның қарсыластары, батырдың айналасы, кейіпкерлер атауы, оқиға өтетін топонимикалық атаулар, жыршылар мен жырды жеткізушілердің тұлғасы, батырдың ерлігін суреттеумен қатар оның ішкі дүниесі мен жан толғаныстарын көрсету, эпикалық уақыт пен сюжеттік уақыттың арақатысы назарға алынады. Жырдың мерзімін белгілегенде оның жасалу кезеңдерінің барлығы (шығармаға ұйытқы болған оқиға, жырдың қалыптасу кезеңі, жыршы-жеткізушілердің еңбегі) ескеріліп анықталады, сараптала қарастырылады.

Қамбар батыр жырдың көптеген нұсқаларында «он сан үйлі оят, қырық сан үйлі қият, алпыс үйлі арғын, жетпіс үйлі жебір, тоқсан үйлі тобырды» асыраған он сегіз жасар батыр болып суреттеледі. 1903 жылғы Қазан басылымында Назым сұлудың әкесі Әзімбай қоныстанған жердің аты – Көкарал шаһары. Осы нұсқадан тараған М.Балзақұлы, Р.Мәзқожаев, Жұманазар нұсқаларында да – Көкарал болса, 1888 жылғы Қазан басылымында топонимдік атау – Ақарал шаһары. Ол атау негізі осы мәтіннен өрбіген О.Нұрқожаев, Қ.Шабдарұлы, Шашубай, Н.Баяндин, Ә.Шоқатаев, М.Жапақов нұсқаларында да сақталады. Ақарал, Көкарал сөзіндегі ақ, көк – түр-түсті ғана емес, ақ – батыс бағытты, көк – шығыс бағытты білдіретін геосимволикалық белгі.

Қамбардың қай рудан шыққан батыр екендігі туралы әр түрлі пікір бар. Диваев, Қалқай нұсқасында Қамбар – арғын тайпасынан шыққан батыр. Қазақ шежіресі бойынша, арғыннан Қамбар тармағы тарайды. Қамбар – Болатқожанын бір баласы. Қырғыздың «Манас» эпосында Қамбар ұлы Айдархан, немересі Көкше талай шайқастарға қатысады [23]. Қамбардың сақ, ғұн, түркілердің ежелгі пірі, түрікмендерде ол жерленген дейтін екі киелі орын бар екені айтылады. «Ер Көкше», «Ер Қосай», сондай-ақ «Қамбар батыр» эпостарында уақ тайпасының басынан өткерген түрлі оқиғалары, оның тарихта есімі мәлім тұлғалары туралы мәлімет кездестіруге болады [24, 142].

Шежіре деректерінде Уақ аталарының бірі ретінде әйгілі Ер Көкше батыр мен оның ұлы Ер Қосай батырдың есімдері аталған. Тарихшылар Ә.Марғұлан мен Н.Мыңжани IX–XIII ғасырларда моңғол үстіртін мекендеген онгуттарды Уақ деп есептеген. Ш.Құдайбердіұлы мен А.Левшин оларды қазақ хандығына XIV–XVII ғасырларда ғана қосылды деп санаған. Ал Ш.Уәлиханов Ер Көкше, Ер Қосай батырлар арқылы Уақтар Алтын Орда ыдыраған кезден бастап көріне бастады дейді. Қазақ арасына кең тараған аңыз бойынша Уақ Керей тайпасымен туыстас. Уақтың алғашқы атамекені Қазақстанның оңтүстік-шығысы мен Моңғолияның батысы болса керек. Қазақ жеріне жоңғарлардың баса-көктеп еніп, алға жылжуының салдарынан Уақтар өзінің ата-мекенінен ығысып, солтүстікте Тобыл және Үй өзендеріне, Батыста Торғай өлкесіне, ал оңтүстікте Арал теңізінің жағалаулары мен Сыр бойына дейін жетті.

Ш.Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» атты еңбегінде уақ ұлысы туралы: Орыс жазушылары уақтар керейден шыққан ел болса керек дейді, себебі, орыс әскерлері алғаш жолыққанда керей мен уақ аралас екен, ел таңбаларыда керейдің кірест белгісі дейді.

Левшин мен Балкашин уақтың сарбағыс деген тайпасы 1750 жылдан асқан кезде Абылайдың қырғыздарды шауып алып келген кездегі тұтқындардың нәсілі дейді. Ақмолла Кітапбайұлы деген шежіреші, Орта Жүз найманның саржомарты екі әйел алады, бәйбішеден Қаратай туады, тоқалдан 4 ұл туыпты, кейін тоқал мен бәйбішенің балалары сыйыспай, тоқалы балаларын ертіп төркініне көшіп кетеді, тоқалдың төркіні уақ екен, кейін сол 4 ұлдың малы мен басы тең өсіп, ергенекті уақ атанып кетеді.

Уақтың арғы атасы Жаубасар, Қамбар, Еркөкше, Ерқосай батырлардан таратады, жауға шапқанда Жаубасар мен Еркөкшенің атын ұран етіп шақырады. Соның ішінде шежіреде көп айтылатыны Еркөкше. Сол Еркөкше туралы халық арасына тараған, аңызда былай дейді: Еркөкшенің шын аты Ердене, жастай жетім қалып нағашысынан өлі жүні түспеген қатпа көкшетайды қалап алыпты, кейін ердене жігіт болып, көкшетайы ат болған кезде, бір соғыста ол жау біткенді жапырыпты, сонда қолбасы: – ой, анау көк атты кім? қолы «у» – ақ екен, қолы тигенді у жегендей жусатты ғой – депті. Осыдан бастап Ердене ұрпағы уақ атанып, өзі жауға шықсада, бәйгеге шапса да көкше тайына мініп Еркөкшелеп ұрандап шығатын болған соң солай атаныпты делінсе, ал тағы бір шежірелерде Ердене аты Ерен деп беріліп, қазіргі Көкшетау жеріне қоныстануынан көкше аты қосылып Еркөкше атанған дейді. Қалай болған күннің өзінде де Еркөкше уақ тарихында болған адам. Уақ шежіресі өз тарихын Жаубасардан бастап, Еркөкше, Ерқосаймен жалғап, Бармақ, Баян батырлар арқылы осы күнге жеткізеді [24, 185].

Березин нұсқасында ол - уақ батыры. «Қамбар - уақ руынан шыққан батыр» деген пікірді С.Мұқанов: «Қазақтың ескі руларынан Керей, Уақ атты екі ел бар. Уақтың Шоға, Бұйдалы, Жансары, Біржақсы, Шайғөз, Қурай, Қытай дейтін жеті руы қазіргі Преснов, Пресногорков, Төңкеріс аудандарында отырады. Шоға ішіндегі Қарағай, Қарағай ішінде Тұяқпай дейтін ауылда Абылай хан тұсында, XVIII ғасырда жасаған Баян батырдың немересі Жапақ дейтін кісі бар. Оның баласы Қасым «Молалы» дейтін қолхозда. Баян – ер Қосайдың немересі, Қосай – ер Көкшенің баласы, Көкше – Қамбар батырдың баласы. Сондықтан Радловтың Қамбарды уақ еді деуі дұрыс, ер Көкше мен ер Қосай қазақ арасында көп жыр болған батырлар» деп қуаттайды [25, 590].

Қамбардың ұрпақтары, жерленген моласы туралы фольклорлық мұраларды жинаушы Қысыраубек Амантаев мынадай мәлімет береді: «Батырлар жырындағы «Жақсылар, бастан айтайын» деп басталатын

«Қамбар батыр» дастанын осы Италмас (Түнгатаров) жазған. «Қамбар батырдың» моласы Шаян ауданы, Қарасу деген қолхозда, қазірде де бар. Сол маңда Ноғайлыдан келіп, Тазша деген елден қыз алып, өсіп-өнген. Сүнгетай (Ақмолда) деген ел де бар. Қамбар осы елден шығуы керек» [26]. Дегенмен, Италмас ақын жырлаған жыр нұсқасы кездеспеді, ол жырды орындаушы жыршылардың бірі болуы да мүмкін.

«На первый взгляд, нет ничего божественного в имени Камбар-батыра из одноименного казахского героического сказания. В казахском героическом эпосе «Кобланды-батыр» приводятся слова матери богатыря, напутствующей сына перед опасным сражением. Здесь имя Камбара поставлено рядом с именем мусульманского пророка Мухаммеда. В среднеазиатском фольклоре «Камбар – древнее божество, связанное с культом воды, существовавшим в Туркестане. Он же – покровитель скота». Это имя древнего божества в дальнейшем отрывается от своей мифологической основы и начинает бытовать в качестве имени эпического героя», – дейді эпикалық батырдың есімі туралы Ф.Урманчиев [27, 26].

Ноғайдың «Шора батырында» да Қамбар есімі ұшырайды. Қырғыздың «Манас» эпопеясындағы «Үлкен жорық» атты тарауда әскер басында тұрған Қамбар қай жауынгердің қайда тұруы керектігін көрсетеді. Манас Талғар өзенінен өту кезінде ең ержүрек батырларды соңына қалдырады, Урбю, Серек, Алжибай, Сыргак сияқты батырлардың қатарында Қамбардың да аты аталады. Қамбар батырдың есімімен үндес басқа да кейіпкерлер бар: жылқы пірі – Қамбар ата, діни дастандардағы хазіреті Әли ибн Әбутәліптің атын баптаушы Қанбар, түрікмендердің музыкалық аспабы – дутарды ойлап шығарған Баба Ғамбар [28, 57-61; 29, 65].

Батырдың руын өзгертіп қолдану жыршылар дәстүрінде жоқ. Қамбардың біресе арғын, енді бірде уақ батыры ретінде көрінуі ноғайлы заманында уақ пен арғынның етене араласуынан, я болмаса, екі рудың жауға шапқанда айтатын ұранының ұқсастығына байланысты болуы мүмкін.

«Қамбар баһадүрдің жырында» сексен үйді жаяу аралаған Назымның атасына барып «Ат ұстап мінер адам жоқ», «Өздігінен жол тауып, Адамдық қылар кісі жоқ», деп ешкімге таңдауы түспегенін білдірген уәжінен кейін Әзімбай ханның қасындағы бір төлеңгіт: «Ақ өткелден ары өтсе, алты күндік жерде отыз үйлі обырда, тоқсан үйлі тобырда он екі жасар ер Қамбар бар. Кедей демесең, мұнан артық адам жоқ», – деп Қамбар жөнінде алғаш хабарды айтады, әйтсе де қыз әкесі Әзімбай қарсы болады. Жырда аталатын төлеңгіттер туралы мәлімет осындай.

Қазақ хандығы құрылып, нығайғаннан кейінгі жылдары хандар мен сұлтандар сарайында оларға қызмет ететін арнайы дәрежелегі (статустағы) әлеуметтік топ төлеңгіттер деп аталды. Төлеңгіттердің атқарған қызметтері өте ауқымды болды: олар хан мен сұлтандардың жеке бастарын қорғады; жорықта әскер құрамында соғысатын жауынгер есебінде; бейбіт кезде алым-салық жинады [30].

Жырдың ертегілік нұсқасында кеңістік өлшемдері басқаша беріледі, «Уақ елінің жел жағында алты күншілік жерде Әзімбай деген ханның елі бар екен. Сол ханның он екі жасар Назым сұлу деген қызы бар екен».

Әдетте жел теңіз жақтан соғатындықтан [31, 264], жел жағы теңіз бойын жайлаған Әзімбайдың елі болуы кысыңға келеді. Елдің ық жағында дұшпан ел орналасқан: «Әзімбай ханның елінің ық жағында бір жауы бар еді. Армамбет деген байдың елі еді». Ертегілік нұсқада эпикалық дұшпан Армамбет деген бай, оның уәзірінің есімі Жалмамбет деп берілген.

Жырда Әзімбай балаларының ішіндегі жағымды кейіпкер қатарында танылатын Алшыораз байдан батырды артық санап, Қамбардың бөлекше болмысын байқай біледі. Назымның Алшыораздан басқа бауырларының мінездемесіне мән беру арқылы тумысының бөлектігіне назар аударылады. Байлыққа мастанып, даурыққан ағаларына айтқан басалқы сөзінің мазмұны: малдың көптігіне сүйенбеу, Құдайдың берген бағын бағалау, адам қасиетін мал-мүлікпен өлшемеу, т.с.с. ізгі ойларға құрылған. Елге қорған бола алатын батырдың қасиетін ел тағдырымен байланысты қарайды. Ә.Диваев нұсқасындағы Алшыораз - елішілік мәселелерге қатысты ғана емес, жауына қаталдығы, намысты мінезі жөнінен де батырлармен рухтас тұлға.

Жырдағы басты сюжеттік тартыстың арқауы қалмақ ханы мен оның жаушысының іс-әрекетімен байланысты. Дәстүрлі ізет-ибаны білдіретін тұспал мәнді құдалық сөздерді пайдаланғанымен, жаушының сөз саптауы мүлде бөлек. Ол «берсең қолыңнан, бермесен жолыңнан» дейтін пиғылды ұстанып қыз әкесіне басымдық таныта, күш көрсете сөйлейді. Қамбар жайлы Қараманға хабар беріп, желіктіруші де, батырға барып жағымсына сөйлеп, аярлық танытушы да - Келмембет. Жағымпаз мінезден өзін қорғай білетін Қамбар болмысының кесектігі де осы тұста танылады. Елшілік сөзді жеткізу мен оны қабылдау барысында қарама-қарсы жақтың мінезі, болмыстары ашылып жатады. Мәселен, хан басымен шақыртқанына келе қоймағанына шамданып, «Алдына салып айдап келмейсің бе?» деп айғайға басқан Қараманды «Үш күннен кейін келеді»

деп Келмембеттің алдауы немесе өзі жөніндегі жалған баяндаулары арқылы бұл екі образдың толық сипаттамасы беріледі. Адамдар арасын ғана емес, ел мен елдің арасын «ала қойдай бүлдірген» мұндай жарамсақ жандарды халықтың құптамайтындығы Келмембетке қолданылған жаза мен оның сатиралық портреті арқылы айқын ұғындырылады.

Эпикалық дұшпан болып табылатын қалмақтың өкілі жаушының атын беруде нұсқаларда өзгешеліктер бар. Мәселен, ол Ә.Диваев нұсқасында Қараман, Бармақ, Шапай нұсқалары мен 1888 жылғы басылымда Мақтым, Қалқай вариантында Ақшахан, Березинде Мақия. Нұсқалардың көпшілігінде қарсы жақтың елшісі, құда түсе келген жаушы – шалақазак, шокынды Келмембет. Қалқай нұсқасында күйеу таңдау сынынан өте алмай ызаланған Керей ұлы Келмембет, Бармақ нұсқасы мен Шапай нұсқасында тілге шешен болғасын елшілікке жіберілген адам ретінде сипатталады.

«Қамбар батыр» эпосындағы жыр желісінің мазмұнында орындаушының тыңдаушысын эпикалық дәуірге бірден-ақ жақындату мақсаты басым. Жырдың қаһарман іс-әрекетінен туындаған сюжеттік уақыты да өзіндік сыр-сипатымен көрінеді. Сюжеттің басталуында өзге батырлық жырдан өзгешелігі бар, әлеуметтік жігі айқындала бастаған екі түрлі өмір көрінісі сипатталады. Алайда жыр оқиғасының даму барысында күрделі мәселе ел тәуелсіздігін сыртқы жаудан қорғау жетекші мәнге ие болғанда, елішілік тартыстар ескерілмей, тұтас тұрғыдан түсіндіріледі. Яғни, жырдың негізгі тақырыбына қатысты оқиғалардың басталуы Қамбардың қалыңдығына өзге жұрттың зорлықпен сөз салуымен, одан әрі ел ішінде осыған байланысты түрлі жағдайлардың орын алуымен тұспа-тұс келеді. Қамбар мен Назымның алты ағасының арасындағы қарым-қатынас елдің тәуелсіздігі ұғымының жанында кикілжің есепті болып, Қамбар тұтас бір халықтың саяси өміріндегі ауытқыған тепе-теңдікті қалпына келтіруші ретінде мадақталады.

Жырдың өне бойында бас кейіпкерінің болмысы мен ортасы жөнінде толық мағлұмат беріліп, оқиғаның өту барысына тыңдаушыны араластыруға мүмкіндік жасалады. Сюжеттен тыс тұратын жырлаушы уақытының болатындығына жыр желісі дәлел. Жырда сюжеттік уақыт түрліше аталып, мысалы, «бұрынғы өткен заманда» (1888, Бармақ нұсқасы) «бұрынғы өткен заманда, дін мұсылман аманда, он сан ноғай жұртында» (Шоқатаев варианты), «бұрынғы өткен заманда, барлық халық аманда, он екі баулы өзбекте, он сан ноғай елінде» (М. Жапақов варианты), «он сан ноғай бүлгенде, Орманбет хан өлгенде» (Березин

нұсқасы) деп беріліп, жыршы тарапынан мадақталады. Мұның себебі: батырлық жырдағы «бұрынғы өткен заман» - халық санасына терең ұялаған, ел-жұрт тарихындағы ерекше дәуір. Ол – қасиетті бабалар уақыты, батырлардың тарихта болған мерзімі. Сондықтан да бұл - айрықша дәуір. Оның қадір-қасиеті бүтін шығарманың тұтас желісі бойына тараған.

Батырдың соғыс үстіндегі белсенді қимыл-әрекетін баяндаған, бейнелеген сәттерде уақыттың өтуі, қарқыны үдейді. Қамбардың Қараманға келіп, уәжайтуымен жекпе-жекке шығуы, оны жеңіп қиратуы қысқа бір уақыт аралығында өтеді. Батырдың күш-қуаты кемеліне келген нағыз жігіттік шағынан басталған оқиға сол рухта аяқталады. Дәстүрлі эпикалық әдіске тән кеңістік уақытпен өлшенетіндіктен, «Ақ өткелден ары өтсе, алты күндік жерде Қамбардың мекені, ал Макия хан мен Әзімбай ауылының арасы - қырық алты күндік жер», – деп беріледі. Кеңістік жайлы көне ұғымдарда су екі дүниенің шекарасы, аралық өткел ретінде ұғынылады. Мұндағы Әзімбай мен Қамбар ауылының арасын бөліп тұрған әрі екеуінің қарым-қатынасына негіз болған көлдің кеңістік ұғымынан гөрі көне мағынасы басым. Ол сюжеттік оқиға дамуының көркемдік кілті қызметін атқарады. Дәстүрлі эпикалық жырда қазақтың көшпелі өмір тұрмысына тән кең жазық дала мен оның ой-қыраты тілге тиек болатын. Ал, Ә. Диваев нұсқасында қалың тоғай, Һуд (Ну) көлі, теңіз бойын жайлаған ел өмірі көбірек сипатталады.

«Тоқсан үйлі тобырда» «Әзімбайдың аулының қасында бір көлі бар еді, оған адам бендесін жібермейтін еді, құлан, киік көп болатын еді. Қамбар қиял ойлады: «Мені жарлы деп шақырмай қалды, мен сол көлге барып, құлан, киік атып қайтайыншы», – деп.

Диваев нұсқасында «Дабылын қағып, сұңқар сап, Болмаған күні мыңын ап, Көлдегі құсты тауысты», «Тұлпарын көлден суарып Аралап жүріп келеді Ағашы қалың тоғайды». «Алтыннан тағып құйысқан, Ер әбзелін түзеді. Құралайдың терісі Тайжактысын киеді. Садаққа салған октай боп Тұлпарға тола мінеді. Қаршығасын көтеріп Көліне құдың жөнелді. Назымның Қамбардың жолына құрған өрмегі «Іргеден қағып қазығын, Бір ұшы көлге ілінді».

Бармақ нұсқасында «Ит жүгіртіп, құс салып, Батыр Қамбар жүр еді Шамбол көлде бопалап. Тобырмен келді ноғайлы Сөйлесе алмай жекелеп». «Ақ теңіз деген аралда. Жан-жағына хат жазып Жіберді кісі шабарға. Үш жүзді тегіс шақырды Ақылдаспақ адамға».

Шапай нұсқасында «Бір күндері болғанда Қамбардайын жас батыр Тоқсан үйлі тобыры, Алпыс үйлі арғыны Азығы бітіп аш жатыр. Қыран қара бүркітін Тұғырына қонады. Садаққа салған октай боп Тұлпарына мінеді. Қаршығасын көтеріп, Көліне Һудың жөнелді».

Батырдың өз мекені тұтас жұртымен бірлікте алынатын дәстүрге өзгеріс еніп, Қамбар мен Әзімбай аулының арасы үш күншілік жер, я болмаса, белгілі бір уақыт мерзімінде (таңнан намазшамға дейінгі) жол жетерлік қашықтықта орналасады. Сондай-ақ жау елі мен батыр елінің арасы да осы мөлшерде бедерленеді. Алайда жыр идеясының түп қазығы «ноғайлы заманын көксеп», «ноғайлы батырын дәріптеуді» мақсат еткендіктен, мезгілдік, мекендік ұғымдар да осы идея аясына тұтастанған.

Батырлық жырлардың басым көпшілігінде батыр кәрі ата-ананың ұзақ уақыт баласыздық зарын тартып, Құдайдан, әулие-әнбиеден тілеп алған перзенті болады. Ал, «Қамбар батыр» жыры батырдың есейіп, ел қамқоры болған тұсынан басталады. Негізгі кейіпкер оқиғаға араласпас бұрын Назым мен оның әке, ағаларының байлығы мен сән-салтанаты мадақталады да, батырдың өмір тіршілігі мен алғашқы ерлігі баяндалады. Мұның өзі «Қамбар батыр» жырының композициялық құрылымындағы ерекшелікті көрсетеді. Тындаушы ұғымында екі түрлі кереғар өмір көрінісі, байлық пен кедейлік қатар көрініс табады. Тіпті Қамбардың кедейлігін әсірелей суреттеу басым. Батырлық жырларға керісінше, Қамбар – әкесінің байлықтан бағы тайған тұсында дүниеге келген бала.

Жігітінде Әлімбай
Жұрт иесі болған хан.
Қол қусырып сыйлады
Ғазиз тұтып барша жан.
Ол күнде перзент жоқ еді,
Дүние малын жиды сан.
70-ке жасы келгенде
Бағы тайып басынан
Дастарханнан кетті нан.
Ойынан шығып уайым
Бір бала беріп Құдайым,
Көңілін тапты раушан.

Дәстүрлі батырлық жырларда әлеуметтік жік туралы мүлде әңгіме болмайды, байы да, кедей-кепшік, үлкен-кішісі тұтастықта ұғынылады. Қарсы күш – ел тәуелсіздігіне қауіп төндірген жат жерлік жау болып сипатталады. Қамбардың кедейлігін асыра суреттеу оның Назыммен диалогтарында анық көрінеді. Мәселен, Диваев нұсқасында:

Бір жаман келіп малы көп
Алып кетсе айырып,
Абыроймен ашылар
Қайғыменен басылар

Ат басындай жүрегім, – деп сұлудан тартынуына кедейлігін сылтау етуі – классикалық батырлар мінезіне жат қылық.

Кейбір варианттарға сәйкес Қамбардың Назымның күйеу таңдау тойына шақырылмағандығы да осы кедейлігіне байланысты делінеді. Назыммен сөйлесіп тұрғанын көріп қалып, дау-жанжал шығарған алты ағасының да доң-айбат сөздерінен осы негізде Қамбарды кемсіту байқалады. Бұл айтылғандардың барлығы жырдағы халықтың батырлық туралы ұғымының өзгере бастаған кезеңін сипаттағандығын байқатады. Себебі, өзге классикалық батырлық жырларда ішкі қайшылықтар аталып қана өткенімен, оған басты мән берілмейді. Батыры мен бай-кедей бір мүдделі бағытта тіршілік кешеді, күреседі. Яғни, «Эпос идеясы бір бағытқа, бір мақсатқа бағытталған. Ол идея әмбеге (хан, бай, кедей, құл, шешен, батыр, бек, кәрі, жас) бірдей көшпелі дәуірді, көшіп-қонып жүрген елді, оның жері мен суын, қалыпты тіршілігін, дін, тілі, әдет-ғұрып, шаруашылығы, түсінік көзқарасы мүлде бөлек жаудан қорғау болып шығады» [22, 128].

Яғни, «...бір адамның өмірімен тұтас елдің өмірін көрсеткен тұтас елдің тілеуі мен үмітін көрсеткендей, кең аудандылық болатын. Бір елдің барлық ішкі өмірі, сезім-қиялы бір. Батырдың айналасына мол ауданды болып кіргендіктен сол батыр басына жиналған зор тілеу, зор үміт білініп тұрғандай болатын. Сондықтан ол батырлар әңгімесінде ерекше жандылық бар. Батыр басы бағалы, батыр аты ардақты болған кез білінеді» [5, 95-96].

Әрине, Қамбар батыр жырында да қаһармандық жырдың алтын арқауы – елді жаудан қорғау идеясы бар. Бірақ оның өзі өзгеше көмкерілген. Бұл тұрғыда М.Әуезовтің жырдың жанрлық бітімі жөніндегі «Тарихи кезіне қарағанда Қамбар ұлы батыр. Кіші батырдың ара жігіндегі жеке орында тұрған батырға ұқсайды» [5, 100] деген пікірі аса бағалы.

Қамбар батырлығының ерекшелігі тұтас елмен біте қайнаспай, бөлек топпен тіршілік кешіп, «аса қысылтаяң шақта» ғана елді қорғауға аттануында жатыр. Яғни, бұл жөнінен өзге батырлардан дараланады. Жыр басындағы байлық салтанатына масаттанған Әзімбай мен оның алты ұлының көзқарастары мен батыр арасындағы алшақтықтар ел тарихындағы елеулі өзгерістер мен эпос дамуындағы белгілі бір кезеңді көрсетеді. Батырды басына іс түскенде ғана керексіну, «батырлық» ұғымның белгілі бір дәрежеде басқа ұғымдарға қарағанда кейінгі кезекке ығыстырылған тұсын меңзейді.

«Батырлық» деген ұғымның өзі түрлі тарихи дәуірлерде өзгеріп отырған сыңайлы, бұрынғы ұсақ рулар ескі бірлікті біржола ұмытқан, бір-біріне жат болған кезде батырлар да бұрынғы пішінінен айрылған. «Батырлық бұрынғы дәрежеден төмен түскендей, батыр бұрынғыша түгел ел емес, не бір таптың, не бір кәсіптің батыры сияқты» болып қалған [5, 96].

Алайда «Қамбар батыр» жырында теңсіздікке қаншалықты мән берілгенімен, ол батырлық эпостың заңдылығына бағындырылып, батырдың негізгі қасиеті мен тәуелсіздік үшін күрестің басталар алдындағы сюжеттік байланыс қызметін атқаруға жұмылдырылған. Қамбардың да басым қасиеті – елдің үйлесімсізін үйлестіру, жарлыны байға тенеу, сырт жаудың басымшылығынан қорғау, сөйтіп жалпы көпшілікке қызмет ету. Яғни, «Жаңа заманға Қамбар оқиғасын жақындатағын бір уақиға, әңгіменің нағыз түйіні, болған жері – қалмақ ханының Назым қызды тартып аламын деп келгені. Бұл уақиға Қамбар әңгімесінің ең үлкен негізі. Қамбардың батырлығы да, елдің батырды қадірлейтін кезі де осы халдің үстінде білінеді» [5, 102].

Басына қиын-қыстау іс келгенде ғана батырды керексінетін, байлық пен мансапқа мастанған топтың келеңсіз іс-әрекетіне тұтас елді жаудан құтқарған Қамбар ерлігін қарсы қою арқылы «батырлық» қасиетті ұғым ретінде қайта жаңғыртып, билік пен батыр бір болғанда ғана ел іргесі бүтін болатындығын паш етеді.

Жырдағы батыр тұлғасымен үйлеспеген әлеуметтік топтың өкілдерін маңызды тұлға ретінде қабылдамайтын жыр идеясы Әзімбай мен оның ұлдарының бейнесін жан-жақты сомдауды мақсат етпейді.

Қамбар басқа батырлардан әлеуметтік кемшін ортадан шыққанымен, олармен иық теңестіретін дәрежесі – батырлық. «Бұл хандық, билік сияқты тартып алатын, сайлайтын, әкеден балаға мұра болып қалатын, байлық сияқты сатып алатын дәреже емес, ел қорғаған ерлік, елге сіңірген

еңбек арқылы келетін құрметті атақ. Сондықтан да батырлық – барлық әлеуметтік өкілдерге бірдей қаһармандық дәуірдің сынақ көрсеткіші, сын бағасы. Хан мен кара, бай мен кедей, бек пен нөкер өзара теңесе алатын биік меже; ерлікпен, маңдай термен келетін халықтық идеал» [22, 219].

«Қамбар батыр» жырында мемлекет ішіндегі бөліну жағдайларының салдары көрініс табады. Эпостық жырлардың өзге үлгілерінде негізінен бірігу идеясы жырланғанымен, мемлекеттер тарихында бірыңғай бірігу идеясы ғана өмір сүрмеген. «Мемлекет ішіндегі қайшылықтар күшейіп, жаңа саяси- әлеуметтік жағдайдың пісіп жетілуіне байланысты бөліну идеясы да бой көрсетіп отырған» [22, 221].

Белгілі бір тарихи кезеңде түрлі ұлттардың бір одақтан ыдырап, бөлшектену оқиғасының эпосқа еткен әсері жырдағы Әзімбай отбасының өзара алауыздығы мен әлеуметтік тұрғыдан күшті топпен батырдың арасындағы қайшылықтар арқылы аңғартылған. Эпикалық жырдың дәстүрінде өз ісін әлеуметтік биік мақсатпен ұштастырған қаһарман тұлға ғана бағалы. Мейлі, ол хан, би, батыр болсын, осы талап қойылған.

Өзі батыр болмаса да батырға оң қабақ танытпаған билік пен байлықтың иесі халық тарапынан сынға ұшыраған. Жырдағы Әзімбай мен оның бес ұлының Қамбарға қарым-қатынасын көрсету арқылы мінездемелері жасалса, ең кенжесі Алшыораздың ерекше болмысы да осы тілек тұрғысынан бағаланады.

Батырлық жырларда той үстінде әлеуметтік негізде келіспеушілік туындайтын эпизодтын («ұлсыздарға орын жоқ, қызсыздарға қызық жоқ» деп тойға шақырмау немесе той үстінде кеміту, намысына тию) бір көрінісі ретінде батырды тойға шақырмау, бейбіт кезде батырды елеспекермеу мотивін қарастыруға болады.

Эпикалық батыр мен билік адамының келіспеушілігі көптеген батырлық эпостарға негіз болған. Мысалы, Ер Тарғынның Ақша ханға өкпелеп көшіп кетуі. Өр мінезді батыр мен әділетсіз билеуші арасындағы бас араздық арқылы эпос тап күресін емес, батыр мен халықтың бірлігін уағыздайды. Батырдың тойға шақырылмау мотиві дүние жүзі халықтарының фольклорында да көрініс тапқан. Мысалы, орыс былиналарында батырды тойда елемей, тиісті құрмет көрсетпеу мотиві – жолындағының бәрін қырып-жойған ашулы батырды князь Владимирдің терең зынданға тастатуы, ал ел шетіне жау келгенде зындандағы батырдан көмек сұрауы мен бұрынғы ашу-ызасын ұмытып, батырдың жауға қарсы аттану оқиғаларынан көрінеді.

Қамбар мен Әзімбай арасындағы келіспеушілік, әсіресе Әзімбайдың

Қамбарды жаратпауы, кейде тіпті менсінбеуін тап күресіне байланыстыру кеңестік кезеңде «Қамбар батыр» жырының осы тұрғыдан талданып, зерттелуіне әсер етті. Көптеген зерттеушілер (әсіресе 50-60-жылдары) батыр мен ел билеуші арасындағы келіспеушілікті феодалдық қоғамдағы тап күресінің көрінісі деп түсініп, жырды таптық тұрғыдан бағалады.

Сондай-ақ, хандық билік пен рулық мүдденің жиі-жиі қайшылықта болу жағдайларының ізі де кейбір жырларда орын алады. Батырын биліктің биік белесіне шығару арқылы осындай ел тұтқасы болса екен деген ел тілегін танытқан. Батыры жақынын жат жерліктен азат етіп хан болған жырлардың түйінінде ертегілік өмір, байы мен кедей мүдделес, шат-шадыман тұрмыс бейнеленеді.

Талқыланып отырған жырдың жанрлық ерекшеліктері қаһармандық сипаттағы жырлардың өзінің жанрішілік айырмашылықтары бар екенін көрсетеді. Жырда бас кейіпкердің тумасынан бөлектігі мен ерте есейгендігі, жасынан үлкен істерге қабілеттілігі біртіндеп көрсетілмейді. Керісінше, оның қарапайым тіршілік қамы көне эпосқа тән тұрғыда кең баяндалады.

Көне эпостағы аңшы, мерген типінің кейінгі тарихи кезендермен сабақтасқан ерекше үлгісі «Қамбар батыр» жырында көрініс тапқан. Батырдың әлеуметтік жүгі аңшылық арқылы өріліп, батырдың елдік, халықтың мұратын танытудың көркемдік әдісі ретінде эпос сюжетінде көркемдік қызмет атқарады. «Дара жүріп адамзат игілігіне қызмет ету – мәдени қаһарманның басты белгісі. Мәдени қаһарманның жалғыздығы – оның өз басының құдайлар бейнесіне жақындауының немесе оның өзі болуының көрінісі», – дейді Ш.Ыбраев [22, 232]. «Қамбар батыр» жырында батырдың ғажайып туу мотиві көрінбегенімен, батырдың жалғыз жүріп бүкіл елге қызмет етуі арқылы батырлық жырдың басты шартының бірі орын алады.

Дәстүрлі көне ұғымдардың «...өз руластарына қамкор болып жүрген Қамбар туралы жырға еніп, Қамбардың қалмақтармен соғысқан ерлігімен тұтасып біртұтас болып тұр. Бұл жерде айтатын нәрсе: қалмақтармен соғыс ежелгі сюжетті өзгертпегендігі, яғни кейінгі жау алғашқы жауды ығыстырып шығармаған. Екінші сөзбен айтқанда бергі қалмақтар шапқыншылығы тұсында туған жырлар ескі эпосты түгелімен мансұқ етпейді, оны мүлде ұмыт қалдырмайды. Айтылмыш жағдай мемлекеттік қоғам кезіндегі фольклордың тарихи тұтастануы процесінде де сақталады» – дейтін академик С.Қасқабасовтың тұжырымдарына жырдың құрылымдық ерекшелігі толық сәйкес келеді [21, 481].

Демек, «Қамбар батыр» жырының көпқабаттылығы түрлі замандар елесін аңғартады. Алайда бұл кабаттар эпос мазмұнында көркемдікпен кірігіп, жанрдың өзіне тән бітім болмысын тудырған. Ең бастысы – әрбір тарихи дәуірдің өзіне тиесілі идеялық мұраттарын бір арнаға тоғыстырған. Сонымен бірге жанр дамуының тарихи жолдарын да аңғартады. Жырдағы адам сезімінің терең қатпарларына бойлау, жалпылықтан гөрі жеке сезім күйлеріне көбірек көңіл бөлу – эпос табиғатына кейінгі дастандық дәстүрдің де ықпалы болғандығын айқындайды. Өйткені: «Ешбір жанр саф алтындай таза күйде болмайды. Өйткені жападан жалғыз өмір сүрмейді, ұзақ көркемдеу процесінде жанрлар бірімен-бірі тығыз байланысқа түседі» [21, 208]. «Сырттай әрекеттен іштей мінез иірімдеріне ойысу – жалпы фольклор мен әдебиет атаулының тарихи жүріп отырған жолы» десек [5, 240], бұл заңдылықтардың барлығы да «Қамбар батыр» жырының жанрлық ерекшелігін сипаттайтын белгілер тобын құрайды.

Қамбар Березин нұсқасында соғысқа аттанып бара жатып анасына бәйтеректің астына тыққан алтынды руластарына бөліп беріп азық-түлікті талғажу жасауын өтінеді. Осы жерде неге бәйтеректің астына алтынды тыққан, батырдың аңшылықпен тапқан аң-құсын жеп күнелтіп, қауымдасып тіршілік кешіп отырған тоқсан үйлі тобыр ол алтынды қайтпек деген сұрақ туады. Аспанмен тілдесіп, оқшау өсетін бәйтерек мифологиялық түсінікке сай жоғарғы, жер бетіндегі және төменгі үш әлемді байланыстыратын космостың кіндігі екені белгілі.

Батырлық жырларда бәйтеректің немесе биік ағаштың жанында батыр көктен түскен тұлпарға иелік етеді, қаскөй күш иелері ағаш басында сиқыр жасайды, ағаш түбінде өлген батырды тауып алады, ағаштың қасында ұйықтап қалған батырдың тұлпары иесін қалай құтқаруды түсінде көреді, ағаш түбінде болашақ қалыңдығын кездестіреді, шайқасады, батыр тіріледі. Батырлық жырдағы ағаш бейнесінің кескіндемесі Ордосы айылбасында бейнеленуі археолог М.П.Грязнов еңбегінде айтылған [32, 7-31].

В.Я.Пропп айтқандай: «Все, о чем поется, есть правда, и, следовательно, это было, но было в глубокую старину, а сейчас уже не может повториться – таково отношение к действительности в былинном эпосе» [33, 81]. Жырдағы эпикалық уақыт «он сан ноғай бүлгенде, Ормамбет хан өлгенде» өтеді.

Жыр кіріспесі әр нұсқада түрліше айтылады: «Сөйле десен біздерге» (Тухфатуллин), «Бізден бұрын кім өткен» (Березин, 1890), «Жақсылар,

дастан айтайын» (Диваев, 1922), «Бұрынғы ноғайлының заманында» (қара сөзбен) (Қалқай молда), «Бұрынғы өткен заманда» (Бармак), «Ал-дым қалам қолыма» (Шапай варианты). Дәстүрлі классикалық батырлық эпостарда кездесетін перзентсіз кәрі ата-ана, олардың әулиеге түнеп, бала сұрауы, болашақ батырдың ғажайып туу мотивтері бұл жырда жоқ. Батырдың ержеткен шағынан бастап суреттеледі. Жыр оқиғасы Әзімбай туралы хабардан (Березин, Диваев, Бармак, Шапай нұсқалары) немесе Қамбар жайлы мәліметтен (Тухфатуллин, Қалқай нұсқасы) басталады. Әзімбайдың ұлдарының саны әр нұсқада әр түрлі: оның алты (Тухфатуллин, Диваев, Шапай, Бармак), жеті (Березин) немесе екі ұлы (Қалқай нұсқасы) бар, ал қызы жалғыз Назым сұлу. Әкесі той жасап, көпшіліктен қызына күйеу таңдатады. Қыздың күйеу таңдау мотивінен көне матриархат белгілерінің сілемі көрінгенімен, жырда ол көркемдік қызмет атқарады. Бармак нұсқасындағы Назым білімді адам ретінде көрінеді, яғни кейінгі дәуір қоспасы – қыздың оқығаны, білімділігі дәріптеледі.

Қамбардың шыққан тегі туралы да әр нұсқада әр түрлі айтылады. Тухфатуллин нұсқасында:

Он хан үйлі оят бар,
Қырық сан үйлі қият бар,
Алпыс үйлі арғын бар,
Жетпіс үйлі жебір бар,
Токсан үйлі тобыр бар.
Он сегізде жасы бар,
Жалғыз туған басы бар,
Адалға қара дегенде
Қара тұлпар аты бар.
Әуелі Құдай себепші,
Соның бәрін асыраған
Қамбар деген бір ер бар [34].

Ә.Диваев нұсқасында Қамбардың әкесі туралы:

Жігітінде Әлімбай
Жұрт иесі болған хан...
...Ол күнде перзент жоқ еді
...Жетпіске жасы жеткенде...
Бір бала берді Құдайым.

Б.Мұхамбаев нұсқасында: Назымның күйеу таңдау тойына шақырушының айтуынша, «Қалмақтан жылқы алып жүрген кедейдің ұлы Қамбар – алпыс үйлі арғын, жетпіс үйлі жебір, тоқсан үйлі тобыр, тама, қыпшақ, қоңырат – бес жүз үйдің қамқоры». Қалқай молда нұсқасында «алпыс ауыл арғын ноғайлы елінен көшіп кетеді. Арғынның ішінде Көшірбай дегеннің ұлы Қамбар ноғайлар елін шауып жатқанда қара қасқа тұлпармен қашып құтылып кетеді». Березин (ертегілік) нұсқасында: Уак деген елді он төрт жасар Қамбар құлан, киік атып беріп асырайды.

Ә.Диваев нұсқасының негізінде балаларға лайықтап әңгімелеп жазылған «Қамбар батырда» Қамбардың әкесі Әлімбай бір балаға зарығып жүргенде түсінде: «Алдында екі түрлі жол бар: Өмір бойы хан болып қамсыз өтесің, бірақ бала көрмейсің. Хандықты тастап, бәйбішенді жетелеп, әулие аралап, қайыршы боп кетесің – мұратыңа жетесің. Перзентіңнің атын Қамбар қоясың. Таңдау сенікі», деп Қызыр аян береді. Эпостағы Қамбардың әкесі Әлімбай бай болған, хан болған деген мотив кейін ұмытылған немесе жырдың тұтастану процесінде қалып қойған.

«Қамбар батыр» жырының Қазан басылымынан тараған нұсқаларында: «тоқсан үйлі тобыр, алпыс үйлі арық, жетпіс үйлі жебір, сексен үйлі себірді асыраушы кедейден шыққан Қамбар бар» (Р.Мәзқожаев варианты); «он үй оят, қырық үй қият, алпыс үй арғын, жетпіс үй жебір, тоқсан үй тобырды асыраушы» (Н.Баяндин варианты). Шабдарұлы нұсқасында да он хан үйлі ояттан басқасы айтылады. Назымның күйеу таңдау тойына он сегіз жасар Қамбар шақырылмағаны айтылады (Ш.Қошқарбаев, Б.Нұрқожаев, М.Балзақұлы варианты). Н.Баяндин вариантында жыр басында «Қамбардың әкесі Бетегені бетегенің арасынан тауып алған. Қамбардан Ер Көкше, одан Ер Қосай, Ер Қосайдан Сар баян – Уак атасы» деген мәлімет айтылады [ОФК: Қ.671, 120-б.]. Батырдың әкесін бетеге арасынан тауып алған деген әңгіме оның ата-тегінің белгісіздігін немесе тексіздігін көрсетеді, сондықтан тектілік пен батырлық дәріптелген кезендерде бұл жағдай ұмытылады немесе басқа мотивтермен ауыстырылады.

«Ер Көкше» жырының Радлов нұсқасында Қамбардың үрім-бұтағы туралы айтылады [35, 88-101]:

Уак ұлы Қамбар екен,
Қамбар ұлы Ер Көкше
Ер Көкше жас екен,
Жас та болса бас екен.

Он сан ноғай бұлгенде
Орманбет хан өлгенде
Ол барып жатыпты
Манан деген суына
Балқан деген тауына.

«Қамбар батыр» жырының барлық нұсқаларында оқиға батырдың ержеткен шағынан бастап суреттелгенімен, кейбір нұсқаларындағы ғажайып туу мотивінің белгілері кейіпкерді дәріптеу, образды көркемдеу мақсатында жұмсалады. Мысалы, Ә.Диваев нұсқасында Қамбар – ханның ұлы, әке-шешесі әулие-әнбиелерді аралап жүріп Құдайдан сұрап алған бала, алтын айдары бар. Алтын айдар батырдың ерекше жаратылысын танытады. Ғажайып туу мотиві эпостың қалыптасу барысында ұмытылғанына қарамастан батырдың алтын айдары болуы оның классикалық батырлық жырлардағы батырлардан кемшін түспейтінін байқатады. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырында да Қозының алтын айдары болады, Баба түкті шашты Әзиз хабар бергендіктен Баян сұлу атастырған жары Қозыны алтын айдар астындағы меңі арқылы таниды.

Көне рулық замандағы салт бойынша патшалық мұрагерлікте аналық жүйе басты мән иеленген. Ол қартайған патшаның қызына күйеу таңдатып жар шақыруынан көрінеді. Дж.Фрээрдің көрсетуінше, рулық қоғамдағы патша қызынан үміткердің жеке басының қасиеттері – орасан күштілігі мен асқан сұлулығы ескеріліп, патша қызына үйленген күйеуге елді басқару мен тақ та қоса берілгенін, арий халқында патшалықты ер адамға емес, әйел адамға, яғни патша қызына үйленген жатжерлікке беру қалыпты жағдай болған. Кейін патшалық әкеден балаға ауысады [36]. Жырда ежелгі сюжетпен қоса кейінгі қалмақпен болған соғыс сарыны қосылған.

Назым қыздың жар таңдап, той жасау себебі үш түрлі айтылады: біріншіден, ағаларының айбатынан, әкесінің байлығынан ығып айттыруға ешкімнің батылы бармай отырғанын көрген соң, әкесі өз қалауымен қызына күйеу таңдатады. Екіншіден, өзімен дәрежелес хан қыздың әкесіне «қызыңды неге күйеуге бермей отырсың» деген соң, яғни біреудің сөзін тыңдап қызына той жасайды. Үшіншіден, Назым сұлу өзі «сүйгеніме барамын» деген соң, қызының сөзін қаперіне алып, жар салып ел-жұртын шақырады.

Әзімбай «мал жайып жүрген он екі жасар балаға» дейін хабар бергенде Қамбарға хабар тимей, шақырылмай қалу себебі арқылы

жырдағы негізгі кейіпкер тұлғасын таныту көрініс тапқан, оның өзі нұсқалар ерекшелігін көрсетеді. Негізінен Қамбар кедей болғандықтан тойға шақырылмай қалады да, «қызым кімді қаласа, соған берем» деп жар салған Әзімбайдың өзі Қамбардың атын естіген бойда ашуланады. Ал Назымның Қамбардың атын естігеннен құштарлығы артады. Енді бірде Қамбардың қолы тимей тойға келмейді (Бармақ нұсқасы). Кейде Әзімбайдың Қамбарды ұнатпауы әкесі Әлімбай арасындағы бас араздыққа байланысты болып та көрінеді (М.Жапақов варианты). Басқа классикалық батырлық жырларда айтылатын құдалық бесік құда, ежекабыл пен бір себептермен құдалықтың бұзылуы сияқты жағдай «Қамбар батыр» жырында да орын алуы әбден ықтимал. Сосын жырдың даму, жинақталу кезеңінде ұмытылуы, қалып қоюы мүмкін.

Жырдағы Әзімбайдың байлығын суреттеу, Назым қыздың сұлулығын суреттеу, соқыр, таз, т.б. кемтарлығын суреттеу, кейіпкердің жолға шығуы, ат ертеуі, ат шабысы, қарсыластың ауыл шегіне келіп орнығуы, қызды талап ету, кейіпкерден көмек сұрау, тойды суреттеу, ханның шыдамсыздығы («тез келсін» деді), жолда өткізген уақыт, уақытпен өлшенетін қашықтық, жаушы сөзі сияқты сарындар формулалық сипатта берілген.

Төбенің үстіне мұнара салдырып алтын тұғыр үстінде отырған Назым жиылған көпшілікке, көп үміткерге назар салып қарамайды. Мақтауын сырттай естіп-біліп ұнатқан Қамбарды күтеді. Қалағаны келмеген соң, мұнарадан түсіп үйіне қайтады. Назым жауабында айтылатын жылқы ішінен ат ұстап міну батырлықтың бір белгісіндей бағаланады. Атына бұрыннан қанық, сырттай ғашық Назым сұлу Қамбар бектің батырлығын жоғары бағалайды.

«Қамбар батыр» жырында күйеу таңдау мотивімен қатар басқа да көне эпосқа тән мотивтер (аңшылық өмір суреті, «ақылды» жүйрік ат) сақталған. Басқа эпостарда, дастандарда атүсті ғана көрсетілетін кейіпкердің аңшылық өмірі «Қамбар батыр» жырында арнайы шұғылданған кәсіптің түрінде суреттеліп, ауыл-аймағын аңның етімен асыраған батыр Қамбардың бейбіт кездегі тіршілігі көрініс береді.

«Қамбар батырда» жырдың полистадиялық сипаты көрінеді, онда көне эпос (аңшылық дәуір көрінісі) пен классикалық батырлық эпостың сарыны қатар қабыса сипатталады. Көне эпос сарқыншағы ретінде Қамбардың аңшылық өмірі, алпыс үйлі арғын мен тоқсан үйлі тобырын аң етімен асырауы кеңінен суреттеледі.

Диваев нұсқасында аң аулау тәсілі: ау құру, құс салу, ату, найза салу аталып, аң аулайтын жерін ауыстырғаны айтылады. Қамбардың аңға шыққаны Березин нұсқасында айтылғанмен, аң аулау көрінісі, жолбарыспен айқасы суреттелмейді, батырдың жалғыздығына налу мотиві сақталған. Тұлпардың шабысы жауға аттанып бара жатқанда емес, аң аулау кезінде берілген. Аң біткеннің айбарлы да күштісі – жолбарысты екі аяқты адамнан шыққан теңдесі жоқ мықты батыр – Қамбардың жеңуі батырдың алғашқы ерлігі ретінде бағаланады. Қамбардың жолбарыспен айқасы жырдың сюжеттік тұтастану процесінде кейін қосылған сюжет, Диваевтан басқа нұсқаларда осы эпизод кездеспейді.

Жырда өмірбаяндық сарын (Диваев нұсқасында сілемі ғана сақталған), ат таңдау сюжеті кездеспейді. Қамбардың әкесі туралы мәлімет Диваев нұсқасында беріледі. Қалмақтың қалың әскеріне қарсы жалғыз шығатын батырдың ерекше жаратылысы ретінде оның алтын тұлымды екендігін (Диваев нұсқасында) айтса да жеткілікті. Классикалық батыр тұлғасына тән батырға лайық тұлпарды таңдап міну, қолға түсіру оқиғасы жырда айқын орын алмағанымен, қысылған жердегі тұлпарына тіл бітіп батырға ақыл айтуы, ғажайып жүйріктігі, керемет естілігі (жануарға бітпес естілік), қара қасқа аттың қасиеттілігін білдіріп, иесінің де ерекшелігін айшықтай түседі. Архаикалық жырлардан қалған сарқыншақ – тұлпарға қысылтаяң жерде тіл бітуі Березин нұсқасында кездеседі.

Қамбар қайрылмай аңға кеткен соң Назымның айнаға қарау мотивінен адамның жаны оның көлеңкесінде, оның судағы немесе айнадағы бейнесінде болады дейтін көне нанымның сілемінен гөрі кейінгі қисса-дастандардың әсерін анық байқауға болады. Қамбар батыр қайрылмай кеткен соң Назым айнаға қарайды. Кейбір нұсқаларда өз көркіне өзі тамсанып сұлу қыз есінен танып талып қалады. Айнаға қарау мотиві Тухфатуллин, Бармақ, Диваев нұсқаларында бар.

Нұсқалардың барлығында Назым өткел аузына өрмек құрып Қамбардың жолын тосып отыруы жырдың көне ертегілік сарынды пайдаланғандығын білдіреді. Ер Төстіктің жолын тосатын Бекторының бейнесін ғалымдар матриархат кезеңінен сақталған сарқыншақ деп есептейді [13]. Бірақ Назым іс-әрекетіндегі көне образға тән белгілер (көп ішінен өзіне лайық жар таңдау, өткел аузына өрмек құру, т.б.) өзгеше сипат иеленген.

Қамбардың ауыл шегінде күндіз қызбен сөйлесуі жыршының түсінігіне сай келмейді, сондықтан қыз ағалары шу шығарады. Бір жағынан батырлық бағаланбай батырлы батырдың күні өтіп, байдың

заманы туғанын көрсетеді. Тухфатуллин нұсқасында қыз ағалары өзара төбелесіп қалады. Диваев, Бармак нұсқасында ағалары ашуланып, оларға Алшыораз басу айтады.

Ноғайлы кезеңі XIII-XVI ғ. оғыз-қыпшақ заманынан кейінгі қазақ даласындағы рулық-тайпалық тұтастану, Алтын Орда мемлекетінің бой көтерген кезеңі. Ноғай ордасы алдымен Алтын ордадан 1391 жылы бөлініп шыққан деген мәлімет бар [37].

«Шора батыр» жырының ноғай (Ажи-Молла) нұсқасында Сәли карт Мамай, Әли, Қазилармен қатар Қамбардың атын атайды:

Дегершиги языда,
Тентек коышкен ногай бар.
Ханда Камбар улы бар,
Оьзден болсань онда бар.

Айдар мырзаның IV Иванға 1552 жылдың бас кезінде жазған хаты және орыс патшасының оған май айында қайтарған жауабы сақталған. Айдар мырза бір хатында өзінің Асан мырзадан туылғанын, өз ағайындарының саны елу-алпыс екенін жазған. Асан (орыс жазбаларында – Алсан) – Оқастың баласы, Мұса мен Жаңбыршының ағайыны [2, 436]. Айдар мырза бұл хатында IV Иваннан Сүйінбикені қайтаруын, Еділдің жоғарғы жағынан жайлау және көптеген бағалы сыйлықтар беруін сұрайды. Айдар мырза Жүсіптен жас жағынан кіші болғаны және онымен одақтас екендігі көрінеді [38, 165].

Жырдың тарихқа қатыстылығын жыр нұсқаларының қашан жазылып алынғанына да қатысты өзгеруі ықтимал. Фольклорлық шығармаларды жинаушылар мен жариялаушылар кеңес кезеңінде жыр нұсқаларын жинап, жырлағанда өзгеріс енгізіп отырды. Мысалы, Мәзқожаев нұсқасында қолжазбаға «кедей» деген сөзді кейін қосқан, бұл қолжазбадағы жазудан анық көрінеді.

«Қамбар батыр» жырының Диваев нұсқасында арақ-шараптың аталуы оның қай кезеңде қалыптасқанын көрсететін белгі деуге болады. Фольклорлық шығармаларда арақ-шарапты қарсыласқа немесе дұшпанға қарсы жайрататын қару ретінде жағымды кейіпкерлер де, жағымсыз кейіпкерлер де қолданып жатады. «Алпамыс батыр» жырында амал-шарғы қолданған мыстан кемпір қырық қызбен қызықтырып, қымызға масайтып алып, батырды ерік-жігерінен айырып, қолға түсіреді.

Көптеген халықтардың фольклорында арақ-шарап батырдың асы ретінде, «жиын тапсырма» кезіндегі күйеу жігітке қойылатын шарт немесе сынақ ретінде, қонақты қарсы алғанда дастархан мәзірін суреттегенде аталады [39]. Яғни сұлу қызды айттыра барған батырды көп мөлшерде арақ беріп сынап жатады. Сондай-ақ батыр шайқасқа аттанар алдында күш жинау үшін азықтанғанда сусын ретінде ішеді. Ал қазақ жыр-дастандарында батыр бір қойдың немесе құлын-тайдың етін бір өзі жеп, саба-саба қымыз ішіп тыңаяды.

Назым сұлу еліктіру үшін Қамбардың жолына арақ-шарапты көмекші қызға тасытып, сандыққа салып сақтайды. Бірақ батыр Назымның айласына қайрылмайды да, оның ойлағаны – тоқсан үйлі тобырдың жайы.

«Ашықтық түсті басына,
Сүйегін жаман жасытып,
Даярлап қойды шорыға
Қасына қымыз тасытып.
«Қайтқанда Қамбар ішсін», – деп,
Арақ пенен шарапты
Сандыққа салып сақтады,
Бөтелкеге ашытып».

Қазақстанның әр аймағында жыр негізінде туған қаһарман батыр атымен аталатын күйлер кездеседі. Халық күй өнерін зерттеген Ақселеу Тарақты «Қамбар» күйін ноғайлы кезеңінде туған музыкалық мұраларымыздың санатына жатқызады» [40, 19].

Осы тақырыптағы халық күйімен қатар халық композиторларының шығармалары да сақталған, соның бірі – жыр негізінде дүниеге келген Назарұлы Қожекенің «Қамбар хан» күйі. Назарұлы Қожеке (1823-1881) Жетісу жеріндегі Қарқарада туған, елі Албан ішінде Құрман [40, 286].

Сонымен қатар ел арасына кеңінен тараған аңыз-әңгімелер арқау болған Ықыластың «Қамбар-Назым» күйі де бар. Дүкенұлы Ықылас (1843-1916) Жезқазған облысы, Жаңаарқа ауданында туып-өскен. Кіші жүз Тама руынан. Шу бойында дүние салған [40, 318]. Яғни жыр нұсқалары сияқты Қамбар батыр атына байланысты күйлердің бірі Жетісуда, екіншісі Сарыарқа жерінде туған екен.

Жыр нұсқалары эпикалық дұшпан тұлғасына қатысты ерекшеленеді. Эпикалық дұшпан қалмақ қызға үйленуді ниет етіп, Назымның сұлулығымен аты шыққан даңқын естіп жаушы жібереді. Қарсыластың

заманы туғанын көрсетеді. Тухфатуллин нұсқасында қыз ағалары өзара төбелесіп қалады. Диваев, Бармак нұсқасында ағалары ашуланып, оларға Алшыораз басу айтады.

Ноғайлы кезеңі XIII-XVI ғ. оғыз-қыпшақ заманынан кейінгі қазақ даласындағы рулық-тайпалық тұтастану, Алтын Орда мемлекетінің бой көтерген кезеңі. Ноғай ордасы алдымен Алтын ордадан 1391 жылы бөлініп шыққан деген мәлімет бар [37].

«Шора батыр» жырының ноғай (Ажи-Молла) нұсқасында Сәли карт Мамай, Әли, Қазилармен қатар Қамбардың атын атайды:

Дегершиги языда,
Тентек коышкен ногай бар.
Ханда Камбар улы бар,
Оьзден болсань онда бар.

Айдар мырзаның IV Иванға 1552 жылдың бас кезінде жазған хаты және орыс патшасының оған май айында қайтарған жауабы сақталған. Айдар мырза бір хатында өзінің Асан мырзадан туылғанын, өз ағайындарының саны елу-алпыс екенін жазған. Асан (орыс жазбаларында – Алсан) – Оқастың баласы, Мұса мен Жаңбыршының ағайыны [2, 436]. Айдар мырза бұл хатында IV Иваннан Сүйінбикені қайтаруын, Еділдің жоғарғы жағынан жайлау және көптеген бағалы сыйлықтар беруін сұрайды. Айдар мырза Жүсіптен жас жағынан кіші болғаны және онымен одақтас екендігі көрінеді [38, 165].

Жырдың тарихқа қатыстылығын жыр нұсқаларының қашан жазылып алынғанына да қатысты өзгеруі ықтимал. Фольклорлық шығармаларды жинаушылар мен жариялаушылар кеңес кезеңінде жыр нұсқаларын жинап, жырлағанда өзгеріс енгізіп отырды. Мысалы, Мәзқожаев нұсқасында қолжазбаға «кедей» деген сөзді кейін қосқан, бұл қолжазбадағы жазудан анық көрінеді.

«Қамбар батыр» жырының Диваев нұсқасында арақ-шараптың аталуы оның қай кезеңде қалыптасқанын көрсететін белгі деуге болады. Фольклорлық шығармаларда арақ-шарапты қарсыласқа немесе дұшпанға қарсы жайрататын қару ретінде жағымды кейіпкерлер де, жағымсыз кейіпкерлер де қолданып жатады. «Алпамыс батыр» жырында амал-шарғы қолданған мыстан кемпір қырық қызбен қызықтырып, қымызға масайтып алып, батырды ерік-жігерінен айырып, қолға түсіреді.

Көптеген халықтардың фольклорында арақ-шарап батырдың асы ретінде, «жиын тапсырма» кезіндегі күйеу жігітке қойылатын шарт немесе сынақ ретінде, қонақты қарсы алғанда дастархан мәзірін суреттегенде аталады [39]. Яғни сұлу қызды айттыра барған батырды көп мөлшерде арақ беріп сынап жатады. Сондай-ақ батыр шайқасқа аттанар алдында күш жинау үшін азықтанғанда сусын ретінде ішеді. Ал қазақ жыр-дастандарында батыр бір қойдың немесе құлын-тайдың етін бір өзі жеп, саба-саба қымыз ішіп тыңаяды.

Назым сұлу еліктіру үшін Қамбардың жолына арақ-шарапты көмекші қызға тасытып, сандыққа салып сақтайды. Бірақ батыр Назымның айласына қайрылмайды да, оның ойлағаны – тоқсан үйлі тобырдың жайы.

«Ашықтық түсті басына,
Сүйегін жаман жасытып,
Даярлап қойды шорыға
Қасына қымыз тасытып.
«Қайтқанда Қамбар ішсін», – деп,
Арақ пенен шарапты
Сандыққа салып сақтады,
Бөтелкеге ашытып».

Қазақстанның әр аймағында жыр негізінде туған қаһарман батыр атымен аталатын күйлер кездеседі. Халық күй өнерін зерттеген Ақселеу Тарақты «Қамбар» күйін ноғайлы кезеңінде туған музыкалық мұраларымыздың санатына жатқызады» [40, 19].

Осы тақырыптағы халық күйімен қатар халық композиторларының шығармалары да сақталған, соның бірі – жыр негізінде дүниеге келген Назарұлы Қожекенің «Қамбар хан» күйі. Назарұлы Қожеке (1823-1881) Жетісу жеріндегі Қарқарада туған, елі Албан ішінде Құрман [40, 286].

Сонымен қатар ел арасына кеңінен тараған аңыз-әңгімелер арқау болған Ықыластың «Қамбар-Назым» күйі де бар. Дүкенұлы Ықылас (1843-1916) Жезқазған облысы, Жаңаарқа ауданында туып-өскен. Кіші жүз Тама руынан. Шу бойында дүние салған [40, 318]. Яғни жыр нұсқалары сияқты Қамбар батыр атына байланысты күйлердің бірі Жетісуда, екіншісі Сарыарқа жерінде туған екен.

Жыр нұсқалары эпикалық дұшпан тұлғасына қатысты ерекшеленеді. Эпикалық дұшпан қалмақ қызға үйленуді ниет етіп, Назымның сұлулығымен аты шыққан даңқын естіп жаушы жібереді. Қарсыластың

аты әр нұсқада түрліше берілген – діні бөлек қалмақ ханы Қараман (Диваев), көпірдің ханы Мақтым хан (Тухфатуллин, Бармақ, Шапай) ноғайлы үстінен қарап тұрған қалмақ ханы Акшахан (Қалқай), көпір ханы Мақия (Березин).

Жыр нұсқаларындағы жаушының аты Келмембет болғанымен, оның қасиеті, тегі, іс-әрекетінде айырма жетерліктей. Березин нұсқасында жаушы – көпірдің шешені шоқынды Келмембет қырық жолдаспен, 1888 жылғы басылымда Кедейұлы Келмембет шалақазақ шоқынды қасына тоғыз орыспен, Диваевта Керейұлы Келмембет жиырма жігітпен, Қалқай нұсқасында қыз өзін ұнатпағанына ызаланып Назым туралы қалмақ ханы Акшаханға айтқан Кедейұлы Келмембет би Балғабай төремен алпыс кісі алып, Бармақ нұсқасында тілмаш жолдасы шалақазақ Келмембет қасына он жігіт алып келеді. Шапай нұсқасында тілге шешен болғасын Керейұлы Келмембетті тоғыз қалмақпен жібереді. Нұсқалардың басым көпшілігінде Келмембет – шалақазақ шоқынды. Ертегілік нұсқада Жалмамбет деген уәзір болады.

Құда түсе келген жаушы Келмембет қыз әкесі Әзімбайдың кеудесін басып, күш көрсете, тықсыра асып сөйлейді. Березин нұсқасында құдалықтың жөн-жоралғысы – қарғыбау мен қалыңмалға қызыққан Әзімбай қызын көпір де болса Мақия ханға беруге бірден-ақ келіседі. Келмембеттің құдалық жолымен келгенде ойын астарлап жеткізуі, жаушының құлақ-мұрнын кесіп қыз ағасының жазалауы барлық нұсқада кездеседі.

Келмембет жырда көбінесе Әзімбайға жақын рулас, бір діндегі адам ретінде көрінеді. Қалқай молда нұсқасында Келмембет Назым мені тандап тимеді деп өзін-өзі жазалап, жау елдің ханына барып шағынады. «Назым саған лайық» деп Әзімбайдың еліне жаудың қол жиып аттануына себепкер болады. Бұл мотив мазмұны мен баяндалуы жөнінен Пошениң «Әскери айла» (XII. 12) кітабында берілген оқиғамен сарындас. Сақтар иран патшасы Дарий I-ге қарсы көтерілгенде сақ атбегі кесілген құлақ-мұрнымен келіп, өз тайпаластары осылай жазалағанын, олардан кек алмақ ойы барын айтып, Дарийдің сеніміне кіріп, 7 күн жүріп шөл далаға бастап әкеліп, қалың әскердің сусыз қырылатынына көзі жеткенде тайпаластарын құтқару үшін осындай айлаға барғанын, өз құлақ-мұрнын өзі кесіп келгенін мойындап, өзін-өзі өлімге қияды, өзімен бірге жаудың қалың әскерінің қырылатынына қуанышын жасырмайды [41, 10-11]. Жырдың кейбір нұсқаларында Келмембетті Әзімбайдың кенже ұлы Алшыораз ешкіммен ақылдаспай мұрын-құлағын кесіп,

жазалағаны айтылады. Келмембетті Мақтым хан: «бес байталға сатып алған бедірек (құл)» деп тілдейді. Мақтым хан мен Қамбар батыр жекпе-жекке шыққанда Келмембет Қамбар батырдың жағына шығады, Мақтым ханнан іргесін аулақтатады, Қамбардың атын ұстап тұрады.

Келмембеттің шыққан тегін көрсету арқылы халықтың «Көптен бөлінген көмусіз қалар» деген идеалына сай жазалау үрдісін қолданады. Ел-жұрт ұғымын бәрінен жоғары қоятын, сол үшін жанын қиюға әзір ерлер дәріптеліп, қарақан басының қызығын күйттегендерді ауыр жаза күтетіні халық аңсарының көрсеткіші. Жазалау мотиві кейінгі дастандарда да көркемдік қызмет атқарады. Алшыораз жаушы Келмембетті «сенің атаң белгілі тай бергеннің құлы еді» деп тілдейді. Бұл көптеген жырда кездесетін формулалық сөз қолданысы екені белгілі.

Жырдағы жаудың шабуылы туралы хабар немесе жаудың ел шетіне орнығуы туралы мотив Тухфатуллин нұсқасы бойынша «Келмембет екінші рет жиырма кісімен, үшінші рет жүз кісі алып, Мақтым хан он мың әскер жиып аттанады», – деп суреттеледі. Березин нұсқасында жаушыға көрсеткен қорлығына ыза болған Мақия хан әскермен шеру тартып барады да, Әзімбай ханның еліне түстік жерге түседі. Қыз Жібектің ағалары сияқты Әзімбай да қалмаққа қыз беруге келіседі.

Фольклордағы дәстүрлі әрекеттің үш рет қайталануы «Қамбар батыр» жырында: Әзімбай ауылына жаушы Келмембеттің үш рет келуі, Қамбардың эпикалық дұшпанға аллегориямен кешігу себебін айтуынан көрінеді. Жаушының құдалық жолымен үш рет баруы тек Тухфатуллин нұсқасында сақталған. Бармақ нұсқасында батырдың алғашқы ерлігі саналатын жолбарыспен айқас өңінде емес, түсінде жүзеге асады, бұл кейін жырланған нұсқада дәстүрлі сюжеттің бұрмаланғанын, қалыпты жағдайдан ауытқығанын дәлелдейді.

Диваев нұсқасында Қараман бес мың адаммен Әзімбай аулына жақын қонады, Келмембетті қырық жігітпен тағы жіберген соң Әзімбай Назым қызды бермек болады. Қалқай нұсқасында Акшахан он бес мың қол жияды. Бармақ нұсқасында Келмембетті екінші рет жиырма жігітпен жұмсайды, сосын екі жүз жігітпен Мақтым хан Ақаралға келіп орнайды.

Батырдан көмек сұрап шақырту туралы ұсыныс жыр нұсқаларында түрліше айтылады. Тухфатуллин нұсқасында қалың әскерді көрген соң ноғай биі кеңесіп Назымды Қамбарға бермек болады. Ал Диваев нұсқасында Алшыораз, Қалқай нұсқасында Әлім төре, Березин нұсқасында Аршахан мен Алшора ақыл қосады. Бармақ нұсқасында бұл ұсыныс Назым тарапынан болады, ел шетіне Акшахан қалың қолмен

келіп орныққан соң Назым жеңгесіне: «ағама айт, Қамбарға кісі жіберсін» дейді. Ал Шапай нұсқасында Әзімбай өзі Алшыюраздан Қамбарды шақыруын сұрайды: «Қарындасың екеуің Қамбарды айтып мақтаушы ең, Шақырындар досыңды-ай».

Тарту-таралғы алып, батырдан көмек сұрай билердің баруы көптеген нұсқаларда кездеседі, тек айырма – сый-сияпаттың көлемі мен билердің санында ғана. Мың жылқы алып билер (Тухфатуллин нұсқасы), алты бие жетелеп алты би (Қалқай), мың жылқы алып отыз би (Бармақ), тоғыз бие тарту мен ат басындай алтын, қой басындай күмісті тоғыз адам (Диваев), тоқсан бие тарту (Шапай) апарады. Тарту-таралғы алып келетін билерге Қамбар үш немесе тоғыз күн уағда беріп, жауға қарсы аттануға уәде байласады. «Тоғызбен байланысты сыйлық тарту, айып беру көп елдерде бар» [42, 30-40]. Березин және Шашубай нұсқасында Қамбарға ел шетіне келіп орнаған жау туралы хабарды айтып, көмекке шақыратын билер сыйлық-тарту апармайды. Ел шетіне жау келгенде Әзімбай Қамбардан көмек сұрайды. Бірде билерді, бір нұсқасында тоғыз бидің басшысы Жәдігерді жіберіп, ат басындай алтын, қой басындай күміс беріп, жылқы беріп, Назымды саған береді деп уәде етіп, бір нұсқасында «жесіріңді өзің ал» деп қалмақты жеңіп, елін азат етуін өтінеді.

Қамбар батыр мен оның қарсыласы жекпе-жек алдында сөзбен жауаптасады, кешігу сырын түсіндіруде аллегория қолданады, бұл барлық дерлік нұсқаларда орын алған. Л.Мейер құрастырған кітапта Назымды күшпен алмақ болған тойға келген Қамбарға қалмақ ханы маған қызмет істесін дейді, үш күн кешігіп келген батырға кешігу себебін сұрағанда ол жолай құладың ілген үйрекке қаршығаның, төбет алған киікке тазының зорлық жасап, төрелік сұрағанын, олжаны құладың мен төбетке алып бергенін айтады. Березин нұсқасында Қамбардың айтуынша, қаршығаның ілген қазына жапалақ таласып, лашын ілген үйрекке қарға таласып, сұңқардың ілген қуына байғыз таласыпты. Тухфатуллин нұсқасында қара тазының алған қызыл алтай түлкісіне қара төбет, ақ сұңқар ілген қуға құладың, лашын ілген кептерге қара қарға таласып жатыр екен. 1903 жылғы басылымда тазының түсі басқаша – ақ төс тазы, үшінші кезекте айтылатын кептерді ілген лашынның орнына кекілікті ілген ителгі мысалға алынған. Бұлайша құстарды бірінің орнына бірін ауыстырып қолдану кездейсоқ емес. Себебі, лашын, сұңқар, ителгі, бидайық, тұрымтай сұңқар тектес жыртқыш құстарға жатады. «Лашын мен сұңқардай ұшқыш қыран кемде-кем. Олар ұшқанда басқа құстардың ұшпай бұғып қала беретіні, лашын мен сұңқарлардың ұшқан құсты

тайсалмай теуіп түсіріп кететін асқақ тәкаппарлықтары – нағыз өрлікке, ерлікке жатады», – дейді саятшылық өнерді зерттеуші Ж.Бабалықұлы [43, 104]. 1903 жылғы басылымда сұңқар тектестердің ішіндегі ең ұшқыр, ең алымды атақты қыран – лашынның орнына ителгіні алуы сәтті шықпаған. Себебі «Ителгі шіл, кекілік сияқты ұсақ құстарды алады. Тышқан тұқымдастар мен қоянды да аулайды. Бұл сұңқарға жақын тұқым болғанымен ителгінің өз тегі жетесіздеу, алымы нашар, ал өте бір қырандары болмаса көп маңдыта қоймайды. Қолдағылары өз тамағын әрең табатын құс. Соған орай қазақ халқының: «Қаршыға қазан астырады, ителгі етек былғайды», – дейтін келеке мақалы да бар» [43, 110].

1888 және 1903 жылғы басылымнан өрбіген варианттарды алып қарасақ, Қ.Шабдарұлы варианты 1888 жылғы аллегорияны қайталайды, тек сұңқардың ілгені қу емес, қаз болып өзгерген. Ал 1903 жылғы басылымда кекілік сөзі ителгі сөзіне қосылып кеткен, *кекілікті киік* деп оқуға болады. Сондықтан осы басылымға сүйенген Жұманазар, Мәзкожаев, Балзақұлы вариантында ителгінің алғаны киік, логикалық тұрғыдан кіп-кішкентай ителгі киікті алды деп айту нанымсыз болатынын аңдаған Баяндин көгелге алмастырған. Шашубай вариантында үшінші кезекте айтылатын құстар Березин нұсқасына ұқсайды: көк қаршыға ілген қоныр үйрекке қара қарға таласады. Диваев нұсқасында «сұңқар ілген қазға қара құс, құмай тазы алған қуға төбет ит таласып, сен отырсың Әзімбайды жүдетіп» деп Қараманға айтады. Осы нұсқадан өрбіген К.Серғазиев, Қ.Иманов, Ә.Дәнекерев, Қ.Амангелдин варианттарында да өзгеріссіз осылай қайталаанады. Шапай нұсқасында да Қамбар Диваев нұсқасындағы сөздерді қайталайды.

Басқа нұсқаларда батырлар сөзбен жауаптасудан кейін жекпе-жекке шықса, Бармақ нұсқасында жекпе-жекке шыққан соң Қамбар «Бидайық бүркіттің де, топтанған қара құстың да желкесін қиды. Қырғауылды бидайыққа лайық көрдім» деп төтесінен қайырады.

Екі жақтың батыры бір-біріне тұтқиылдан бас салмайды, бетпелі жүздесу кезінде батырлар сөзбен тәжікелесіп, сөз қағысу арқылы психологиялық дайындықтан өтеді. Олардың сөз жарысынан шешендік өнер ұшқыны сезіледі, айтыс жұрнақтары көрінеді. Әр батырдың сөзінен мінез-құлқы, алдағы ұрыста кімнің басым түсетіні байқалады, сондықтан жекпе-жектегі сөз сайысының алатын орны, салмағы қомақты. Қамбардың кешігу себебін түсіндіруі жау алдында ақталуы емес, мәмілеге келу үшін емес, ұрысты бастау үшін ілік іздеуі деп бағалау керек.

«Қыз Жібек» пен «Қамбар батыр» жырының ұқсастығы, оларда қаһармандық тақырып пен махаббат тақырыбы қабысып отырады. Профессор Бейсембай Кенжебаев 1939 жылғы мақаласында эпосты батыр ұлды көксеу және ғашықтардың кедергіге қарамай қосылуы деген тақырыбына қарай екіге бөліп, екінші топқа «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек» жырларымен қатар «Қамбарды» да жатқызған еді [9]. Әйтсе де «Қамбар батыр» жырында қаһармандық, батырлық сарын басым түседі, негізгі тақырыбы – елін, жерін жаудан қорғау. Дегенмен ғашықтық жырларға жақын келетін тұсы да бар.

«Қыз Жібектің» 1887 жылғы нұсқасында: Қыпшақтың ішінде Алшабайдың алты ұлы, Жібек атты жалғыз қызы болады. Қалмақ ханы Қоренге Бекежанның елінен Бекежан өлген соң екі жігіт барып, Жібекті айтып мақтайды. Қорен қырық жігіт қосып жаушы жібереді. Жаушының құда түсуде айтатын дәстүрлі сөздері былай берілген:

«Сіз – темір де, біз – көмір,
Ерітпекке келемін.
Алтайы қызыл сенде бар,
Ақ шәулім сұңқар менде бар
Ілдірмекке келемін».

Алты ағасы кеңесіп қыз Жібекті бермек болады. «Қалмақ та болса, Қореннің Береннен келген тоны бар, Сүйеніп күнді көрейік» дейді. Қалмақ ханы Қоренге Жібекті қыздың алты ағасы бергісі келсе, «Қамбар батыр» жырында қалмақ ханы Мақияға Назым сұлуды әкесі Әзімбай бермек болады.

Сонымен қатар халқымыздың аңыз-әңгімелерінде де Қамбар батыр есіміне қатысты топонимикалық аңыздар кездеседі. Батыс Қазақстан өңірінен студенттердің фольклорлық практика кезінде жиналған «Көсегенің көк жоны, Хорен» аңызында Қамбар мен Назымның мекендеген қонысы жөнінде сыр шертеді: «Әйгілі Қамбар батырдың мекені Үсіктас аймағы болған. Ал, қыз Назымның ауылы Құмкент шаһарының маңындағы Қызыл көлдің жағасы екен. Назымның сұлулығы қазақ елі түгілі көршілес елдерге де аңыз болып тарайды. Назым Әзімбай деген байдың жалғыз қызы екен. Ол жайында Хорен атты қалмақтың да батыры естиді. Хорен Назымды көрмей-ақ ғашық болады. Қасына нөкерлерін ертіп, Әзімбайдың аулына келіп қызын талап етіп кісі жібертеді. Бірақ қызын бермек түгілі келген кісіні ұрып,

соғып жібереді. Қатты ашуланған Хорен «Келісімін бермесе, бұл жерден кетпеймін!» деп, ауылының қасына шатырын тігіп, жатып алады. Әзімбай Қамбар батырды шақыртады. Қамбар батыр Хорен қалмақты Үсіктастың (солтүстік) шығыс жағындағы көкпенбек болып жатқан жазық далаға соғысуға шақырады. Осы жерде үлкен соғыс болып, Әзімбайдың ауылы қалмақтардан азат болады. Батырдың соғысқан жері содан бастап «Көсегенің көк жоны» деп аталып кетіпті. Ал, Хорен қалмақ шатырын тігіп жатқан жер «Хорен қалмақ» деп аталыпты» [44, 139-140]. Қалмақ ханы Қорен «Қыз Жібек» жырында сұлу Жібекке таласса, аңыз бойынша Хорен батыр қыз Назымнан үмітті екені баяндалған. Бұл жерде топонимдік атауда аты аталған Қорен қалмақтың қыз үшін соғысқаны Назым емес, қыз Жібек болуы ықтимал.

Жыр нұсқаларын жеткізушілер тұлғасы жөніндегі мәліметтер де жырға қатысты дерек үстейді. Этнограф зерттеуші Тынышбек Дайрабайдың көрсетуінше, Қалқай молда емес, ишан екен. Қалқай (Қалмұхамед) Маралұлы (1815-1870) Қармақшы ауданы жерінде Қарабалда туған, Бұхара мен Бағдат қалаларында діни медреселерде білім алып, әкесі Керей Марал ишанның мешітінде бала оқытқан. Марал ишан Сырға ауғанға дейін Аманқарағай ішіндегі Әулікөлдi мекен еткен [45].

Қамбар есімімен аталатын бірнеше жыр кейіпкерлері кездеседі: бірінде сұлу қыздың есімі, енді бірінде түс жорушы. Айса Байтабынұлы жырлаған «Әуез батыр» жырында тоқсан үйлі тобырдың, сексен үйлі жебірдің асыраушысы Әуез батыр он екі кабат сарайда тұратын Темірханның Қамбар деген қызын алмақ болады. (ОҒК: Ш. 360, 1-дәп) Қамбар қызға бұрын сырттай ғашық жеті батырдың (Қарасай, Қазы, Қобыланды, Әділ батыр) бірі Әділ батырды Әуез жекпе-жекте жеңеді. Мұны көрген хан Әуезге қызын қосады. «Әуезхан» жырының екінші нұсқасы бойынша оқиға ноғайлының елінде, Теңгелісудың бойында өтеді (Айса Байтабынұлы, ОҒК: Ш. 39, 2-дәп.). «Бозұғлан» жыры (ӘӨИ: Ш. 804, 6-дәп) Төлешов Бұлдыбек (тапсырған Биғожин Қаратай) нұсқасында Қызылбас Көзелшаның көрген түсін Қамбар жориды, Көкшенің алдауымен Хиуа ханы Бозұғланның жиендері Ахмет, Жүсіп зынданға түсіп қалады.

«Мұхаммед-Қанапия» дастаны экспозициясында Мұхаммед пайғамбардың Қамбар атты құлы жөнінде айтылған. Мұхаммед пайғамбар бірде жүз кісілік қайраты мол Қамбар атты құлын өрік-мейіз әкелсін деп Рұм шаһарына жұмсайды. Мұны естіген жеті жасар Мұхаммед-Қанапия да Қамбармен бірге сапарға аттанбақшы болады. Әкесінің қарсылығына

қарамастан, Қамбардың соңынан қуып жетеді. Жолда шаршаған бала ұйықтап қалып, Қамбардан адасып қалады. Қамбар Хак Расулға хабар береді [46, 267-270].

Жетпісбай Оспанұлы (Мырзахмет Балзақұлы жинаған) нұсқасында (ОФК: 671/4) ноғайлының арғынға көрсеткен зәбірі, арғынның бөлек қоныс тебуі, Қамбарды өздеріне басшы етіп тағайындауы, оның ел-жұртын аңшылықпен асырауы туралы сөз болады. Қызына күйеу таңдатып, той жасаған Әлімбай өзге жұрттың бәрін жиып, алпыс ауыл арғынға хабар бермейді. Назым сұлу он екі мың адамнан ешкімді ұнатпайды. Бұл хабарды құлағы шалған Қамбар жолында кезіккен Назымға қайрылмай, өте шығады. Назым Қамбарға ғашық болады. Қыз сынынан өте алмаған Келмембет Ақшаханға Назым жайынан хабар беріп, алпыс кісіні мол байлық, қалың малымен жөнелтіп, Назымды алып келуге жұмсайды. Құлақ-мұрнынан айрылған елшісі Келмембеттің кейпіне ашуланған Ақшахан ноғайлы еліне он бес мың қол аттандырады. Бұрын хан болған Әлім төреден басқасы «қызды Ақшаханға беріп құтылайық» дескенде, Әлім төре бұл қауіптен Қамбар батырдың құтқаратындығын айтып, оны шақыруға кеңес береді. Қамбар өкпесін білдірсе де, ноғайлы еліне көмекке аттанып, қыз ағалары Алшыораз, Аққошқармен және жеті құрдасымен бірігіп, он бес мың әскерді қырып, олжа әкеледі. Қамбар әкелген мал мен Назым қызды бөліске салады. Назымға талас туғанымен «қайрат қылған Қамбардың өзіне лайық жар» деп қыз бен батырды қосады.

Шоқатаев нұсқасында Әзімбай байдың қасында ақылшысы Әйюке ханның аты қатар аталады: «Бұрынғы өткен заманда, Дін мұсылман аманда, Он сан ноғай жұртында Әзімбай деген бай екен, Әйюке деген хан екен», «Әйюке ханның елінде, Ақарал шаһар жерінде».

Әйюке немесе Аюке хан (1642-1725) – тарихи адам, аңыздарда айтылатындай казак ханы емес, 1672 жылы таққа отырған қалмақ ханы. Еділ бойындағы қалмақтардың билеушісі Аюке хандық билікті күшейтіп, өз мемлекетінің дербестігін сақтай білді. Аюкенің қызы Сетержабтын күйеуі жоңғар ханзадасы Цеван-Рабданды қазақтар Қоңтажы хан деп атаған. Ғалым Ақселеу Сейдімбектің «Қазақ әлемі» еңбегінде (1997) Қызылкеніш атауымен байланысты Аюкенің жиені Цона, Торғыт тайпасының ойраттары туралы айтады. Цеван Рабдан қызын айттырғанда Аюке ұзатылған қызын алып баруға ұлы Санчжабты 15 мың қолмен жібереді. Қазақтың ханы Тәуке хан жолын кеспек болғанда Санчжаб сытылып шығып Бороталға жетеді. Аюке діни қайраткер Далай ламаның

батасын – хандық билікке сенімхатын 1690 жылы алған соң, оның басқалардан айбыны асқақтай түскен көрінеді. Қытай мен Ресей сияқты елдермен әккі дипломатиялық қарым-қатынас құра алған Аюкені толық бағынбағанына қарамастан I Петр Азовты алу кезіндегі ерлігін бағалап бағалы сыйлықтар табыс етті, қалмақтарға елдің оңтүстік аймағын күзетуді табыстады. Башқұрттарды өз билігіне алуға жасаған әрекеттері нәтижесіз болған соң, Аюке Ресей қарамағына өтпеген қазақ, түркмен, Қоқан және Хиуа билеушілерімен соғысуға күшін салған. Табиғатынан өте дарынды, алғыр, даңққұмар Аюке өз хандығының дербестігін барлық уақытта армандағаны сөзсіз, орыс әскербасыларымен қарым-қатынасында өзін тәкаппар ұстағаны, кейде орыс селоларын талауға салатыны бар, дегенмен орыс үкіметіне көп қызмет еткенін жоққа шығаруға болмайтынын бағалаған [47].

Аюке «Қамбар батыр» жырында Әзімбайға қысылғанда ақыл беретін тілеулес, ел тұтқасын ұстаған қазақтың ханы ретінде көрінеді:

Қалмақтың түрін көрген соң
Байдың көңілі солады.
Ақылгөйі Әйюке
Қысылғанда ақыл табатын
Қазақтың сонда ханы еді,
Адамға енді білгізбей
Екі пысық жігітті
Әйюкеге салады.

Әйюке қалмақтарға білдірмей Қамбардың алдына ат басындай алтынмен тарту-таралғы алып барып намысы үшін келсін деп көмекке шақыруға кеңес береді. Кейін қалың қалмақты жалғыз жеңіп қайтқан батырды қарсы алған топтың ортасында болады: «Баламды өзім көрем деп, *Тоқсан бесте жасы бар Әйюке* де келеді. Алыстан тұрып Әйюке Қамбарға сәлем береді».

Сарыарқаны бұрынғы уақытта ноғайлы қоныс қылған екен. «Он сан ноғай бүлгенде, Ормамбет би өлгенде» деп айтылатын сөз бар. Сонан соң қалмақ билеп-төстеп, мекен қылған екен. Қарақалмақ Қатысыбан қоңтажының тұсында «он сан оймауыт, тоғыз сан торғауыт, Аюкенің ауыр қолы» атанған тұста, құба қалмақтың ханы Қалдан Шерін тұсында Абылай хан қалмақтың құтын қашырып, Сарыарқадан аудырып, басына кара күн тудырған.

Мұрын жырау Сеңгірбекұлы жырлаған «Қырымныңқырық батыры» эпикалық топтамасындағы «Шора батыр» жырының бас кейіпкері Қырымға аттанып бара жатқанда, қасында қарғылы тазы, қолында қара бүркіті, астында қара тұлпары, қырық кісі жолдасы бар, әке кегін қайтармақ болып жолын тосып тұрған Өгіз ханның баласы Меңді ханға өз руының атын ауызға алып: «Асылымды сұрасаң, Асылым артық *Арғынмын*. Тегімді менің сұрасаң, Көк нарлы Танамын», – дейді [48, 33]. Ноғай батыры Ер Шора қалмақ батырын жекпе-жекте өлтіреді, осы Меңді хан үш мың кісімен Әділше ханның қызы Ханжан сұлтуды талап етіп жатқан екен, енді Шора Ханжанға жауды жайпап жеңген соң ғана үйленетін болып Қазанға қарай жолға түседі. Қалмақтың ханы Мұсаханға да Ер Шора: «Ноғайлының ішінде Асылым артық *Арғынмын*. Бергі атамды сұрасаң, Көк нарлы Танамын», – дейді [48, 79].

Жырды жеткізушілер «арғын» деген ру атауын өзгертуді жөн көрмеген. Қамбар батыр жыр нұсқаларында кейде уақ батыры, кейде арғын батыры болып аталып жатады. Арғу тайпалары XI ғасырда Испинджаб (Сайрам) мен Баласағұн арасын мекендеген, бұл ұғым түрік тайпаларының көпшілігіне қатысты екені анықталады. Қалалардың көпшілігі «Арғу шаһарлары» аталады, соның ішінде мысалы «Арғу Тараз» [49, 76, 207].

Л.П.Потапов арғуларды арғын руымен жақындастырады: «Прежде всего о племени аргу, в среде которого (XI в.) бытовало слово *bauat* в значении «бог». Мне уже приходилось указывать, что среди тюркского населения долины р. Чулыма русские письменные источники начиная с XVIII века систематически фиксируют родоплеменную группу аргунов, именуя ее Аргунскою волостью. В свое время я показал, что аргуны попали сюда, как и некоторые другие родоплеменные группы, с запада, из района Тобольска, после падения Сибирского ханства в конце XVI века, что еще раньше они, как повествуют предания, составляли с казахской ордой один народ» [49, 231]. Тарихи деректерде «арғулардың» ғұн қауымдастығының оңтүстік тобы ретінде қабылданады. Ғұндардың оңтүстік тобы «ақ ғұн» (белые гунны) аталады.

Академик В.В.Бартольд арғын сөзінің бірнеше рудың құрамасы деген мағынаны беретініне баса назар аударған: «Дулатов, найманов и киреев (кераитов), по нашему мнению, следует причислить к монгольским элементам; слово *арғын*, по интересной и очень правдоподобной догадке г-на Аристова, означало «помесь». Такое значение Марко Поло придавал слову *Argopia* отождествлял его со словом *Gasmul*; г-н Аристов, ссылаясь на Потье, приводит свидетельство Дюканжа, что «*Basmoileili Gasmoule*

именовались в Византийской империи потомки отца француза и матери гречанки»; отсюда делается вывод, что басмыли орхонских надписей (басими китайских источников) также были «смесью многих, вероятно разного происхождения родов» (стр. 91-92). Термин с таким значением мы, как известно, имеем и в новейшей истории тюрков (курама)». [49, 275]. Осыған қарағанда ноғайлы жырларында айтылатын арғын руын бірнеше тайпаның құрамасы ретінде ұғынғанымыз дұрыс болмақ.

Ел аузында Қамбар батырдың атына байланысты туған бірнеше аңыз-әңгімелер сақталған. Орталық Қазақстан өңіріндегі фольклорлық практика кезінде жиналған «Қамбар төбе» аңыз бойынша Қамбар Қайқы батырдың жиені делінеді: «Қаратаудың теріскейінде, Сарысу мен Қоңыр құмының аралығында Шайырлы деген далада Көкдомбақ төбе Қамбар төбе деп аталған. Қамбар батыр арқада жүрген кедей екен, Сырдағы Орақ батырдың баласы Қайқы батырдың аулына келеді. Қайтарында нағашысы Қайқы батырдың жылқысын айдап қашады. Қайқы батыр Қоңыр құмында қуып жетіп, Сарысудың жиегінде соғысады. Қамбар құлатқан Қайқы өлігін соңында келе жатқан жолдастары тауып алатынын, найзасының ұшын умен суғарғанын айтады. Денесі уланып өлген төбе Қамбар төбе деп атанған екен [44, 157].

«Қапал тауы» аңызында қалмақпен арадағы жаугершілік заманда ерлігімен көзге түскен Тобықты ішіндегі Қапал батырдың атымен Дерегес тауының бір шоқысы аталғаны, «Қамбар батырдың жері Абыралы жерінде жетпіс үй тобықты бір ата қарауыл атанады екен» деген мәлімет айтылады [44, 160].

Шежірелік жыр-аңыздарда Қамбардың Уақ батыры екені баяндалады. «Шежіре өлең» атты шежірелік жыр-аңыз (Заһидолла Қауменұлы нұсқасы) бойынша жаугершілік заманда бір соғыста Жаубасарға қаза жетіпті. Уақ Жаубасардан іште қалған екен, жеңгесін Жаубасардың інісі Ошыбайға әмеңгерлік жолымен қосыпты. Қалмақпен болған бір соғыста Уақ әкесінің аты аталсын деп ту көтеріп «Жаубасарлап» ұрандап шығады. Уақтан Әлімбай, Әлімбайдан Қара қасқа атты ер Қамбар, Қамбардан Ермен, Жусан – екі бала, Ерменнен ер Көкше, Ер Көкшеден ер Қосай батыр туып, Ер Қосайдан Алшағыр деген батыр, Алшағырдан Қызылшар, Қылды батыр тарайды [51, 152].

«Жыр-шежіре» жырында (Азнабай Әбілмәжінов нұсқасы) Керей, Уақ атасы Қасымқожа деп аталады, Уақтан Ошыбай мен Жаубасар, одан Ер Қосай, Ер Көкше, қара қасқа атты Қамбар, Сары Баян, Сарша тарағаны айтылады [51, 177]. Жырдың басқа шежірелерден ерекшелігі:

өз атасынан бастап Әнес сахабаға дейінгі ата-бабаларды жырлайды. Соның ішінде Орта жүз руларына кеңінен тоқталған. Жинаушылардың мәліметі бойынша бұл шежіре Ақан серінің серіктерінің бірі және Ақан серінің өзімен де айтысқа түскен, белгілі ақын Қожамбеттің қолжазбасы арқылы жеткен [51, 378].

Ел аузында сақталған тағы бір аңызда Қамбардың Арал аймағындағы Қамыстыбас көлінің теріскейінде «Шулыған» деген түбекте тоқсан үйлі тобырды асырап, аты шыққаны, Қамбардың суға кеткен қара қасқа атын жоқтаған елдің шулаған дауысынан «Шулыған» аталғаны әңгімеленеді [52].

Қамбардың қарсыластары ретінде Қараман мен Мақтым аталады. Қараман «Шора батыр» жырында қалмақ ханы, «Алпамыс батыр» жырында батырдың қарсыласы, Гүлбаршын сұлуды алуға үміткер, ал «Қобланды батыр» жырында Сейілдің ұлы Қараман Қобландының жорықта жанындағы жолдасы болады. Маңғыстау жерінде Қараман ата қорығы бар.

Қамбардың есімі сумен байланыстырылады, күнтізбелік-хронологиялық белгі ретіндегі жұлдыз атауы, он екі шоқжұлдыздың бірі Арыстанның қазақша атауы. Шаян мен Бикештің ортасында орналасқан Арыстан немесе Қамбар шоқжұлдызы Аймен бес рет тоғысады, оны Қамбар тоғысы деп атайды. Қазан – тоғыздың айы, ақпан – бірдің айы.

Қазақ есепшілері Қамбар жұлдызының (Арыстан) қозғалысына негізделген Қамбар тоғысы деп аталған күн қайыру жүйесін қолданған. Күз айларында туып, көктем айларында бататын Қамбар жұлдызы көк жүзінде Аймен бес рет кездеседі.

Қамбар есімі аңшы-мерген образына тікелей қатысты. Қамбар – Орта Азия халықтарының мифологиялық кейіпкері. Орта Азияға ислам дінімен бірге кірді. Діни дастандарда «әділетті» төртінші халифа Әли хазіреттің сенімді құлы, атбегі Қамбар. Музыка аспабын жасаушы және музыканттарды қолдаушы ретінде функциясы тағы бар. Түркмен мифологиясында Баба-Ғамбар – музыка қамқоры, Қорқыт секілді су бетіне кілем төсеп, дутар ойнап отыратын болған. Қырғыздарда Қамбархан. Музыкант не әнші болғысы келгендер Қамбар бейітінің басына барып, тәу етуі керек деп санайды екен. Жылқы мен атбегілік қамқоры Жылқышы ата Қамбар бейнесінің негізінде ежелгі исламға дейінгі тәңірілік түсінік жатыр. Халқымыздың мифологиялық танымında жылқы желден пайда болғандеген түсінік бар, жылқы малының иесі, әрі жылқышылардың пірі – Қамбар ата. Шежіре бойынша Қамбар Орта жүз

ішіндегі уақ руының басы болып есептеледі. Тәжіктерде жаңбыр-сүт жіберетін жаңбыр, найзағай, жай түсіретін тәңірінің атауы [53].

Сонымен Қамбар есімі біріншіден, сумен байланыстырылады, екіншіден, күнтізбелік-хронологиялық белгі ретіндегі жұлдыз атауы, үшіншіден, аңшы-мерген бейнесінде, төртіншіден, жылқы пірі Жылқышы ата, бесіншіден, музыка аспабын жасаушы және музыканттарды қолдаушы, алтыншыдан, белгілі эпос кейіпкері, батыр, жетіншіден, Орта жүз уақ руының басы, сегізіншіден, сопы бекташия орденінің символизмімен байланысты, тоғызыншыдан, Пәкістандағы Синд провинциясындағы Камбар – Шахдадкот округында орналасқан қаланың атауы, тұрғыны 97 мың адам.

XIII-XVI ғасырлардағы қазақ тарихына қатысты маңызды дереккөзі болып табылатын Қадырғали Жалайырдың «Шежірелер жинағында» Қамбар, Ер Көкше есіміне қатысты дереккөз кездеседі. Екі басылымда мәтіндік айырымдар бар. Мысалы, 1991 басылымында Қадірберді хан мен Едіге бектің қырғын соғысы туралы айтылған тұс: «(Едіге) жолда Хажы Мухамед ұланды әскерге қолбасшы етті. Аянбай ұрысты. Қадірберді ханды алтын садағымен кесе атты. Содан кейін Ер Көше де жығылды. Оны Ноқас алтын батыр өлтірді» болса [54, 256], 1997 басылымда: «Ол жолы Хажы Мұхаммед оғланды әскерге бастық қылды. Көп ұрысты. Қадірберді ханды ол алтын садағымен кесе атты. Содан кейін бір көшеде жығылды. Оны Ноқас Алтын Баһадур барып өлтірді» делінеді [55, 119].

«Ораз Мұхамед хан дастанында» 1991 басылымында: «Қамбар сұлтан барлық жағдайда Қасым ханның жанында болды. Әскерінің қолбасшысы. Оның ұрпағына патшалық тимеді» [54, 258], 1997 басылымда: «Қамбар сұлтан әрқашанда Қасым ханмен бірге болды, оның әскерлерінің бас қолбасшысы болды. Оның ұрпақтарының ешқайсысы патшалық құрмады» деп берілген [55, 122].

Қазақ мифологиясын зерттеген С.Қондыбай Қамбар бейнесіндегі мифтік сарынды бажайлайды: «Қамбардың «жер жарығына түсіп кетуі» (Қаратүлейге апарып тасталуы), яғни «тесікке кіруі» – қысқы күн тоқырауы сәтіне сәйкес келеді.

...Жыр оқиғасындағы:

Өзен – Құс жолы.

Қырық қыз – Үркерлер.

Назым сұлу – Шолпан.

Қамбар – әлдебір жұлдыз (?).

Мәселен, Назымның:

Бүгінше біздің мейман бол,
Әрқашан өтіп жүресің
Ауылдың үсті ұлы жол
Қатарлап салып төсекті

Таң атқанша ұстап қол, дегенінен біз ұлы жолды (Құс жолы), ұлы жол бойындағы ауылды (Үркерлер) көруіміз өз алдына, «төсек салып, таң атқанша жату» сияқты сюжеттен («мерген мен жезтырнақ»), «өтірік егіздер» туралы озалдардағы) «төсек салғыш пері қызы»- Кешкі Шолпанның, таң атырып көрінетін Таң Шолпанның болмысын көргендей боламыз» дейді [56].

«Ер Тарғын» жырын 1923 жылы жариялаған Әлихан Бөкейханның ноғайлы елі, Алтын Орда туралы пікірі «Қамбар батыр» жырының мерзімін анықтауда таяныш болады: «Ер Тарғынның барған елі қырық сан Қырым, төбелескені торғауытпен қалмақ. Қырымның елінде жүріп Ер Тарғын торғауытты алады, ноғайлының елінде жүріп қалмақты қырады.

1438-нші жыл Қырым Алтын Ордан бөлініп, өз алдына ханлық болған. Қырымның бірінші ханы Хажы Герей (1437-1466) хан болды. 1783-нші жыл Қырымды орыс алып, хандық жоғалды. 1437-1783 жылдардың арасында Қырымда 35 хан болған. Бұлардың ішінде Ер Тарғын қашып барған Ақшахан жоқ. Қырым Алтын Орданың қысымы болып тұрғанда ноғай Алтын Ордан барып Қырымды билеген. Ноғай, Мамай, Едіге жұбан тарих белгілеген Алтын Орданың билері. Ноғай өзі Алтын Орданың ханы Толы Бұғы ханды өлтірген. Тоқта хан Ноғайды өлтірген. Алтын Ордамен алысып ноғайдың аты шыққан. Ноғайлы деген ел осы ноғайдың елі.

Ноғайлы елінің жайы Дон, Құбан, Еділ-Жайық: осы өзендердің аяғында атысып, шабысып көшіп жүрген. Еділдің аяғында тұратын, осы күні тұрған қалмақпен ноғайлы елі еріксіз көрші болған. Ақшаханға еріп жүріп Ер Тарғын алған торғауыт қалмақ болады» [57, 62-63].

«Қамбар батыр» жыры мен «Манас» эпосының тарихи негізінде ұқсастық кездеседі, Назым мен Ақжүніс, Ақчөрек сұлудың портреттік сипаттамаларының ұқсастығы тек эпостағы «ортақ жерлердің» қайталануымен ғана түсіндіруге болмайды. «Манас» жырында Ер Көкше Айдар ханның ұлы, Қамбар ханның ұрпағы, жекпе-жекте Манастан жеңіледі. Қазақ эпосындағы Ер Көкше Қамбар ханның баласы, қара қыпшақ Қобланды батырмен ұрыста өледі. Ш.Уәлиханов қазақ батыры Ер Көкшені Никон жылнамасында аты аталатын Одой (Адай – ?) қаласына

тауына Құйдаш ханның шабуылы кезінде 1423 жылы өлген татар батыры Кочеге теңестіреді [57, 71].

«Манас» эпосында кездесетін батырлардың санатында Қамбар батырдың да аты аталып қалады. Аққұла ат мінген Манаша батыр Радлов жазып алған «Ер Көкше» жырында кейіпкер ретінде көрінеді. В.М.Жирмунскийдің көрсетуінше Хақназар хан өлген соң (1580 жыл) қырғыздар мен қазақтар бір ханның қол астында болмаған. XV-XVI ғасырдың екінші жартысында қалыптасқан қазақ-ноғай эпосындағы кейіпкерлері есімінің тарихи шығу тегі «Манаста» көрініс тапқан болуы ықтимал.

Ер Көкшенің өлімінен соң әке кегін қайтару үшін оның ұлы Ер Қосай атқа қонады. Кошой қырғыз эпосында Манас, Алмамбет пен Бақаймен иық теңестіріп тұрған батырдың бірі. В.М.Жирмунскийдің «Ер Көкше Манас цикліне сырттан қосылған» деген пікірі де дәлелдеуді қажет етеді [58, 123].

Жырдағы этнонимдік атаулар: он екі баулы өзбек, ноғай. Қазақ халқының құрамындағы көптеген рулар ноғайлы, өзбек хандықтарының құрамында болғаны, ноғайлы хандығы осы күнгі қазақ руларының құрамасы екені белгілі. Он екі баулы өзбек кейде тоқсан екі баулы өзбек деген этникалық атаудың ар жағында оған кіретін ру-тайпалардың одағы болады.

Келмембет Орақтың ағасы, екеуі де Мұсаның ұлы Алшағырдың баласы, Орақ эпостағыдай Мамайдың інісі емес, ағасының баласы.

Қараман бірнеше батырлық жырларда есімі шаблонды түрде кездесетін кейіпкер. Исмайыл Орақ пен Мамайды Қырымға баруға үгіттейді, онда Мұсаның үлкен қызы Қараман ханға тұрмысқа шыққан, жиендері Бек-Султан мен Батыр-ханды анда өлтіреді. Қара үлектің жоқтауында Мамайдың Қараман, Коты-хан, Аюке қалмақ ханын жеңгенін Ораққа айтады. Потанин жазып алған жалғыз көзді Қараман туралы ертегіде Қараманды соқыр еткені үшін батырды Қаракұс алып ұшады, құс оны өзенге тастап жібергенде үлкен балық жұтып қояды, батыр қарнын жарып жағаға шығады, балық жұтқан адамдарды босатады. «Селжүктер кітабындағы» «Оғызнаме» үзіндісінде «Қорқыт кітабында» айтылмайтын Қараман Селим ұлы аталады [49, 595].

Екі жастың әкелері Әлімбай мен Әзімбай бір кезде дос-бауыр болып етене араласқан болса керек, АаTh311Күйеу жігітке арналған сынақ, Ханшайымның күйеу таңдауы мотивіне құрылған Назым сұлудың күйеу таңдауы. «Қамбар батыр» жырының мерзімін басты

қаһарманның соғысы мен ғұмырбаяндық мәліметтеріне, шығарманың мазмұнына, жекелеген кейіпкерлер мен оқиға барысына қарап мерзімдеуге тырысуға болады. Жер-су атауына да мән беріледі. Жыр нұсқаларын жазып алған жеткізушілер мен соның кезеңі, қалай және кімнен, қай жерден жазып алынғаны жайындағы мәліметтер де жиналуы, саралануы қажет.

Ел басына күн туғанда Әзімбайдың алты ұлына деген ренішін ұмытып жауға қарсы шығады. Қамбардың реніші Әзімбайдың алты ұлына емес, бір кезде әкесінің тағын тартып алған Әзімбайдың өз басына деген кек болуы ықтимал.

Құдабай ақын мен соқыр ақын айтысқанда Құрбанғали Халидтің 1910 жылы «Тауарих хамса»:

Тегінде казак, ноғай түбіміз бір,
Алтай, Ертіс, Оралды қылған дүбір.
Ормамбет би ордадан шыққан күнде
Асан ата қайғырып айтыпты жыр.

Қазақтың түбі алашты,
Ноғайларға жанасты.
Тұқымы мұның көп болып,
Сұрағалы әркім таласты.
Алаштан казак тараған,
Ноғайлыға қараған.

ОҒК: 333-бума, 19-дәптер, 1 б.

«Қамбар батыр» жырының тарихи фактілермен байланысы тікелей емес, жанама деуге келеді. Халық тарихының көріністері жырларда бірден орныға қалмайды, халық жадында сақталған ерекше оқиғалар уақыт өте келе көзкөргендер мен айтушылардың әңгімесінен

Қалқай нұсқасында аталатын Әлім төре тарихи қайраткер ме, әлде Кіші жүз құрамындағы Әлім атасы ма деген мәселені де ойластыру қажет. Батыс өңірде ноғайлыларға ақыл-кеңес айтатын ақылшының беделді рудың атымен аталуы кездейсоқтық емес сықылды.

Ақшахан аттанып келе жатыр дегенді есітіп Алшыораз ноғайлыны жиып алады. Ноғайлылар ойласып Әлімбайға келеді, ол ноғайдың ішінде бұрын хан болған Әлім төрені шақыртуға кеңес береді. Сонан соң Әлім төре келеді, ноғайды жинап алып, ақыл айтады.

Диваев нұсқасында дәу деген анықтама есіміне қосылып аталатын Қараманның алыптығына баса назар аударылады. Қамбардың «қалаңа қайт, Қараман» дегеніне қарағанда Қамбар далалық, Қараман отырықшы мәдениеттің өкілі секілді дейді Ә.Қоңыратбаев:

«Жырдағы аңшылық, тобыр суреттері ертедегі Арал – Хазар, одан қалса, Кушан – Тохар дәуірлеріне кетеді. Алтыасар, Жетіасар қамалдары сол кезеңдерде туса керек. Көкарал – Жанкент. Бұл реттен аңыз «Аязби», «Қырық қыз» сюжеттерімен ұқсас, сабақтас» [19, 184].

Кейбір жырларда кездесетін Қарымсақ (сақ), Қораз, Дараз, бәлкі, Қараман атаулары IX–X ғасырдағы оғыз-қыпшақ ұлысының батыстық, шығыстық тайпа болып бөлінген кезеңінен алынған. Мақтұм – түрікмен, Қараман – ислам дінін қабылдаған тайпалар, Қарымсақ пен Дараз – шығыстық тайпалар өкілі болып суреттеледі.

«Алшы Ораз, Келмембет, Әзімбай, Қараман атаулары өзбек ұлысының бүліну дәуіріне кетеді (XV–XVI ғғ.)» дейді. Алшы, Келмембет Мұса тұқымдары болатын. Жан Арыс, Бек Арыс сөздіктері ертедегі тайпалар генезисін байқатады. Ол жырдың далалық сюжет екенін дәлелдейді. Қамбарды Көкшенің атасы Керей деудің бір мағынасы – сол. «Қамбар» атауында «Қамбөрі», Баба Ғұмар тұлғасына ұқсаған шамандық сарын бар. Ақтабан дейтін атау монғол-жоңғар дәуірлерінің оқиғаларын қамтиды» [19, 184].

Қыз Назымға таласып
Екі батыр соғысты,
Бұлт шайнап, мұз бүркіп,
Үркер мен айдай тоғысты.
Әзімбайдың аулынан
Қалмақтар қылған қонысты.
Қараман дәу мен Қамбар бек
Қарсыласып қылыш шабысты.
Ақ найзасы айқасып
Нар бурадай алысты.
Шанышқанына шыдамай
Астындағы Күлбадам
Шөге жата қалысты.
Қалмақтың ханы Қараман
Сол жағынан құлады.

«Қалмақтар келіп жай салған, Сүйдім деген қала бар, Мактым деген ханы бар». Әзімбайдың алты ұлы Арыстанбек, Қараман, Оймауыт, Есқара, Ақтабан, Алшыораз.

Көптеген эпостық жырларда «он сан / мың үйлі оят, қырық сан / мың үйлі қият» секілді рулар мен рулық одақтардың аты аталады, «Қарабек батыр» жырында: «Он мың үйлі оят, Қырық мың үйлі қият» аталады.

Аншы-мерген батырлардың тұрмысы, алғашқы ерлігін көрсететін тұсы аң аулаумен байланысты. «Қара мерген», «Аламан мерген» жырлары

«Манас» жырындағы Айчөрек, «Ер Тарғындағы» Ақжүніс, «Қамбар батыр» жырындағы Назым сұлудың келбеті ұқсас боп келеді. Сұлу қыздың бейнесін жаңа жауған қарға, ақ қардың бетіне жаңа тамған қызыл қанға теңеу фольклорлық дүниетанымда қалыптасқан портреттік бейне екені белгілі.

Марғұлан: «Ақтоғай, Тоқырауын қазақтарының қария сөзі бойынша Ер Манас Ер Көкшенің баласы-мыс. Оның ақ құла атының жайылған жері Бегазы тауының бөктері» деген жорамал айтқан [59, 87].

Манастың қасындағы қырық шораның әрқайсысы бір кездегі ел басқарған тайпалардың көсемдері, олардың санатында Ер Үрбі, Ажыбай, Бақай, Алмамбет, Шұбақ, Сырғак батырлармен қатар қазақтың жеке батырлық жыр кейіпкерлері Ер Қосай, Ер Көкше, Ер Төстік батырлардың аты аталады. «Манас» эпосы бойынша Алмамбет Бейжінде тұрғанда Ежен хан мен Қоңырбайдың басқыншылығына қарсы тұрады. Алмамбет Ер Көкшенің мықты еліне арқа сүйеп келеді, екеуі дос болады. Жырдың ту бастағы батырлары қатарында Ер Қосай мен Ер Көкше, ел басшылары ретінде Қамбар хан, Айдар хан есімі аталады. Жырда Көкетай екі жүзге тарта жасаған сәуегей дана да, Қосай 95-ке келген кемеңгер қарт [60, 218].

Березин нұсқасында «Бізден бұрын кім өткен?» деп жақсы мен жайсаңды санамалап, сопы мен бек пен биді термелеп кетеді. Шыныяз Шанайұлының «Халінен баяндайтын заманымның» деген термесінде осындай үндестік бар.

Жырды жеткізушілердің мәліметіне қарағанда 1936 жылы Қостанай облысында тұратын ақын Шапай Қалмағамбетов жыр нұсқасын сол жердің ақын-жыршысы Досжаннан жазып алады да, 1939 жылы Тіл және әдебиет институтына әкеп тапсырады. Досжан ақын жырды

өзі ұстаз тұтқан, қасына көп ерген Қостанай облысының Қарабалық ауданының аумағында дүниеге келген атақты Мергенбай ақыннан (1831-1911) үйренгенін және сол үйренген қалпында еш өзгеріссіз хатқа түсіргенін айтады.

«Қамбар батырдың» ертегілік нұсқалары жыр оқиғасын кара сөзбен әңгімелеп айтудан туған. «Қазақтың батырлық ертегілері шығу тегі мен сюжетінің сипатына қарай екі топқа бөлінеді. Бірінші топта – көне (архаикалық) батырлық ертегілер де, екінші топта кейінгі дәуірде, XVIII – XIX ғасырларда жырдан туған ертегілер ... Екінші топты құрайтын ертегілердің дені – батырлар жырының прозалық түрі», – дейді С.Қасқабасов [21, 208]. Березин архивінен 1951 жылы табылған «Қамбар» ертегісінің мазмұны «Турецкая хрестоматияда» И.Н.Березин жариялаған жыр мазмұнынан алшақ кетпейді. Жыр үлгісіндегі Назым сұлу монологының ертегіде сақталуы да ойымызды бекіте түседі:

Хан сүйекті Қамбар-ау,
Қара қасқа тұлпардың
Өкпе, бауыр, жалы бар-ау.
Біздікіне келе кет,
Қант пен мейіз, шай бар-ау.

Назым сұлу монологы эпос нұсқаларында түгелге жуық қайталанатын, эпостың сюжеттік құрылымымен байланысты болғандықтан, халық жадында көмескіленбей жақсы сақталған, эпос сюжетіне негіз болған тарихи оқиғадан туған.

«Қамбар батыр» жыры XIII – XV ғ. «Алтын орда» тарихымен байланысты туған «Ноғайлы циклін» құрайтын эпостарға жатады, яғни жырдағы оқиға есте жоқ ескі заманда, көбіне ноғайлы заманында өтеді. Жыр нұсқаларында айтылатындай ноғайлы заманында Ормамбет хан өліп, Ноғай ордасы тұсындағы үшінші бұлғақ кезінде пайда болғаны байқалады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Азбелев С.Н. Историзм былин и специфика фольклора. – Л.: Наука, 1982. – 328 с.
2. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Избранные труды. – Л.: Наука, 1974. – 728 с.
3. Киргизская степь Оренбургского ведомства / Составил подполковник Генштаба Л.Мейер. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – СПб., 1865. – 288 б.
4. Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 176 б.
5. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
6. Ауэзов М., Соболев Л. Эпос и фольклор казахского народа // Литературный критик. – 1939. – № 10-11. – С. 210-233; 1940. – № 1. – С. 169-180; Ауэзов М., Соболев Л. Очерки истории казахской литературы. Часть первая. Эпос и фольклор // Литература и искусство Казахстана. – 1939. – № 8-9. – С.91-116.
7. Әуезов М. Қазақтың ауыз әдебиеті (батырлар эпосы) // Қазақ ССР тарихы. 1 том. – Алматы, 1957. – 625 б.
8. Сейфуллин С. Қазақ әдебиеті. 1-кітап. Билер дәуірінің әдебиеті. – Қызылорда, Қазақстан, 1932. – 234 б.
9. Кенжебаев Б. Қазақтың халық эпосы туралы // Әдебиет және искусство. – 1939. – № 2. – 119-131 б.
10. Мұқанов С. Батырлар жырының әдебиеттегі орны // Батырлар жыры. – Алматы, 1939. – 5-21 б.
11. Марғұлан А. О характере и исторической обусловленности казахского эпоса // Известия Казахского филиала АН СССР. Серия историческая. – 1946. – № 2. – С. 75-81.
12. Әлкей М. Эпос жыры туралы // Лениншіл жас. – 1940. – 31 июль.
13. Орлов С.А. Казахский героический эпос. – М. –Л., 1945. – 136 с.
14. Қазақ әдебиетінің тарихы. I том. Фольклор. Ред. басқ. М.Әуезов. – Алматы, 1948. – 439 б.
15. Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. – А. Қазақ мемл. көркем әд., 1958. – 404 б.
16. Қамбар батыр. Научное издание. Под ред. М.О.Ауэзова и Н.С.Смирновой. – Алма-Ата, 1959. – 426 с.
17. Жұмалиев Қ., Ғабдуллин М. Қазақ эпосы туралы // Қазақ эпосы. – Алматы: Қазмемкөркемәд., 1958. – 5-12 б.

18. Ғабдуллин М., Сыдықов Т. Қазақ халқының батырлық жыры. – Алматы: Ғылым, 1972. – 388 б.
19. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 288 б.
20. Бердібаев Р. Қазақ эпосы (жанрлық және стадиялық мәселелер). – Алматы: Ғылым, 1982. – 232 б.
21. Қасқабасов С. Қазақ фольклорындағы тұтастану құбылысы // Жұлдыз. – 1992. – № 11. – 181-198 б.; Қасқабасов С. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. – Астана: Аударма, 2002. – 438-499 б.
22. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.
23. Каралаев С. Манас. 1-кт. – Фрунзе. 1984. – 137 б.
24. Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – начало XX в.в.). Алма-Ата: Наука, 1968. – 256 с.; Уақ шежіресі. Т.Е.Дәйкенов. – Астана: Фолиант, 2009. – 1008 с.
25. Батырлар жыры. Т. 1. Жауапты ред. С.Мұқанов. – Алматы: Қазақстан көркем әд., 1939. – 602 б.
26. ОҒК, Ш.566. 1-дәп.
27. Урманчиев Ф. Имя эпического героя // Советская тюркология. – 1986. – № 4. – С.22-33.
28. Кыдырбаева Р, Кырбашев К, Жайнакова А. Варианты эпоса “Манас”. – Фрунзе: Илим, 1988. – 160 с.
29. Басилов В. Культ святых в исламе. – М.: Мысль, 1970. – 144 с.
30. Шамғонов А. Төленгіттер.. олар туралы не білеміз? 27 маусым 2014 // <http://e-history.kz/kz/contents/view/2167>
31. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: География және геодезия. – Алматы: Мектеп, 2007. – 390 б.
32. Грязнов М.П. Древнейшие памятники героического эпоса народов Южной Сибири // Археологический сборник 3. Эпоха бронзы и раннего железа Сибири и Средней Азии. – Л.: Издательство Государственного Эрмитажа, 1961. – С. 7-31 /212 с.
33. Пропп В.Я. Поэтика фольклора. – М.: Лабиринт, 1998. – 352 с.
34. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т.43: Батырлар жыры / Жауапты ред. С.Қосан. Құраст. Ж.Рақышева. – Астана: Фолиант, 2007. – 416 б.
35. Радлов В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи. Т.3. – СПб., 1870.

36. Фрээр Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1998. – 784 с.
37. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой орды. – Саранск, 1960. – 278 с.; Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и её падение. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 505 с.
38. Қорғанбеков Б. «Шора батыр» эпосы: нұсқалары, генезисі, тарихилығы. Монография. – Астана: Фолиант, 2014. – 304 б.
39. Кузьмина Е.Н. Указатель типических мест героического эпоса народов Сибири. – Новосибирск, 2005. – 1383 с.; Дмитриенко А.Н. Чухрова М.Г. Алкоголь в эпосе сибирских народов // Мир науки, культуры, образования. – 2012. – № 5. – С. 243-246.
40. Тарақты А. Күй шежіре. – Алматы: КРАМДС-Яссауи, 1992. – 488 б.
41. Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. – М.: Наука, 1983. – 336 с.
42. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
43. Бабалықұлы Ж., Тұрдыбаев А. Саят. – Алматы: Қайнар, 1989. – 141 б.
44. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т.80: Топонимдік аңыздар / Жауапты ред. Т.Әлбеков. Құраст.: Т.Әлбеков, Т.Әкімова. – Астана: Фолиант, 2011. – 416 б.
45. Дайрабай Т. Қалқай ишан // Ана тілі. – 2013. – 27 маусым.
46. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т.10. Діни дастандар / Жауапты ред. Б.Әзібаева. Құраст.: Б.Әзібаева, Ж.Рақышева. – Астана: Фолиант, 2004. – 358 б.
47. Аюка хан: человек и политик // <http://kalmykia-online.ru/history/ajuka-han>; Аюка-хан // Митиров А.Г. Ойраты-калмыки: века и поколения. – Элиста: Калм. кн. изд-во, 1998. – 384 с. // <http://kalmyki.narod.ru>.
48. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т.51: Батырлар жыры / Жауапты ред. С.Қосан. Құраст.: Қ.Алпысбаева, С.Қосан, С.Сәкенов, Қ.Тастанов. – Астана: Фолиант, 2008. – 448 б.
49. Бартольд В.В. Сочинения. Том 5: Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М.: Наука, 1968. – 760 с.
50. Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. Историко-этнографический очерк. – Л.: Наука, 1969. – 196 с.

51. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т.81: Шежірелік-жыр аңыздар. / Жауапты ред. Т.Әлбеков. Құраст.: Т.Әлбеков, Ғ.Райыс, Ж.Салтақова. – Астана: Фолиант, 2012. – 432 б.

52. Ізетұлы К. Қара қасқа атты Қамбар батыр // Ана тілі. – 2012. – 9 ақпан.

53. Наурызбаева З. Камбар и возрождение золотого века // <http://otuken.kz>.

54. Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы. – Алматы: Қаз ун-ті, 1991. – 272 б.,

55. Қадырғали Жалайыр. Шежірелер жинағы / Шағатай-қазақ тілінен аударып, алғы сөзін жазғандар Н.Мингулов, Б.Көмеков, С.Өтенизов, Жалпы ред. қараған М.Мағауин. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 128 б.

56. Қондыбай С. Қазақ мифологиясына кіріспе. – Алматы, 1999. – 304 б.

57. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в 5-ти томах. Т.1. – Алма-Ата, 1961. – 778 с.

58. Жирмунский В.М. Народный героический эпос. – М.-Л.: Гослитиздат, 1962. – 435 с.

59. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр аңыздар: Ғылыми-зерттеу мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.

60. Валиханов Ч.Ч. Смерть Куко-тай хана и его поминки // Записки Императорского РГО по отделению этнографии. Том XXIX. Сочинения Чокана Чингисовича Валиханова. Под ред. Н.И.Веселовского. – СПб., 1904. – С. 208-222.